अज्ञातकर्तृकावचूरिसहिता

कलिकालसर्वज्ञ–श्रीहेमचन्द्राचार्य–विरचिता

अन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिका

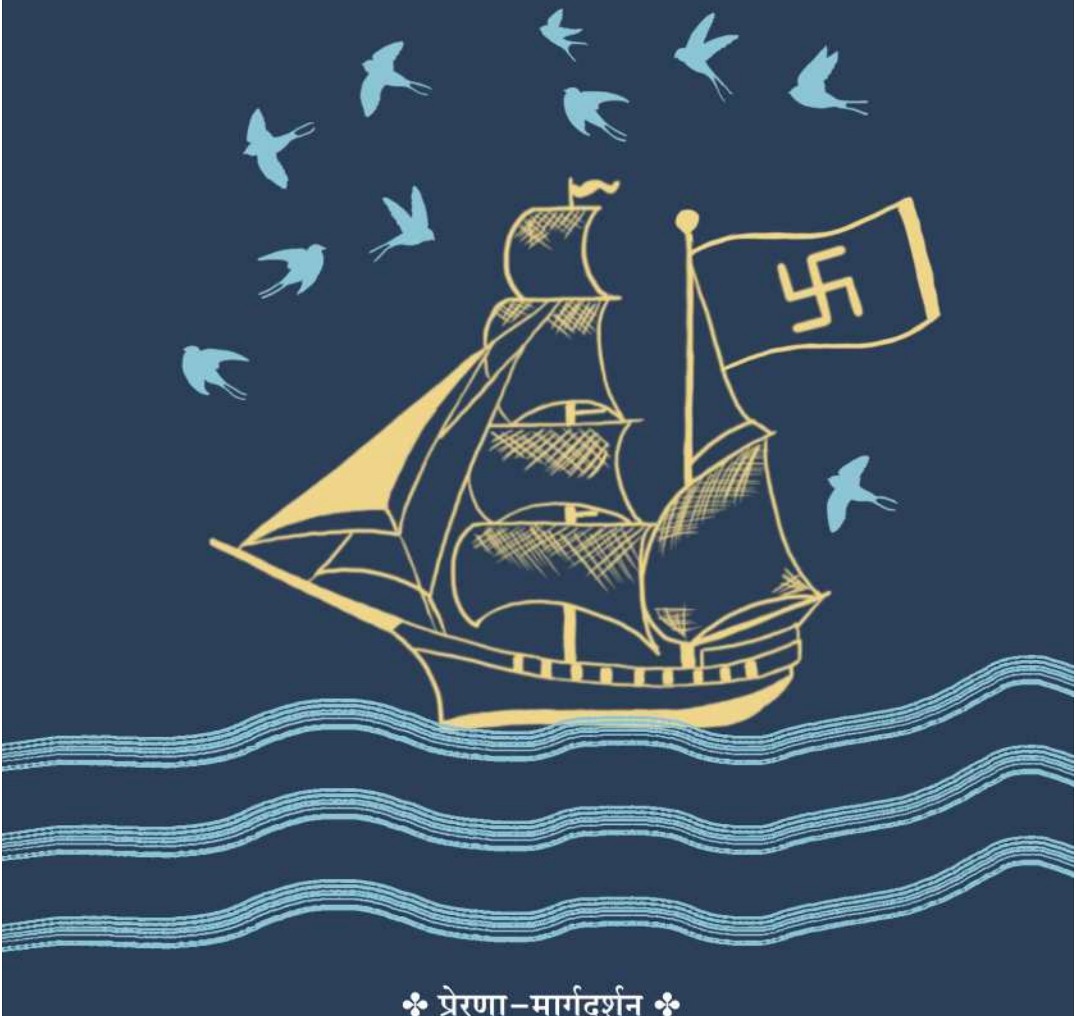

✤ प्रेरणा–मार्गदर्शन ✤

निस्पृहशिरोमणि परम पूज्य आ.भ.श्री जगच्चन्द्रसूरीश्वरजी म.सा.

(डहेलावाला)

अन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिका

जैनाचार्य श्रीजगच्चन्द्रसूरि–सूरिपदरौप्यवर्षग्रंथमाळा–पुष्प–४

अज्ञातकर्तृकावचूरिसहिता

कलिकालसर्वज्ञ–श्रीहेमचनन्द्राचार्य–विरचिता

अन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिका

✤ शुभाशीर्वादः ✤

सूरिचक्रचूडामणि तपागच्छाधिपति परमपूज्य आचार्यदेवेश

श्रीमद् विजय रामसूरीश्वरजी महाराजाः (डहेलावाला)

✤ प्रेरकाः ✤

तपागच्छाधिपत–परमपूज्य–आचार्यदेव–श्रीमद्विजय–

रामसूरीश्वर महाराजानां शिष्यरत्न–आचार्यदेव–

श्रीमद्विजय श्री जगच्चन्द्रसूरीश्वरजी महाराजाः (डहेलावाला)

✤ संपादकः ✤

मुनिः विश्वचन्द्रविजयः

✤ प्रकाशिका ✤

आचार्यश्रीसुरेन्द्रसूरीश्वरजी जैन तत्त्वज्ञानशाळा

अमदावाद–सुरत

ग्रंथ : अन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिका – अवचूरिसहित

ग्रंथकर्ता : कलिकालसर्वज्ञ श्री हेमचन्द्राचार्य

प्रेरणा–मार्गदर्शन : परमपूज्य आ.भ. श्रीजगच्चंद्रसूरीश्वरजी म.सा. (डहेलावाळा)

संशोधक : मुनि विश्वचन्द्र विजय

आवृत्ति : प्रथम

प्रकाशन वर्ष : वीर सं. २०७९, वि.सं. २५७९, ई.सं. २०२३

प्रति : ५००

पृष्ठ : ११२

मूल्य : रु. ९०/-

JSBN

SURAJ0008

ISBN

9 781234 567897

प्राप्तिस्थान

(१) आचार्य श्री सुरेन्द्रसूरीश्वरजी जैन तत्त्वज्ञानशाळा
१२, श्रेयांसनाथ सोसायटी, धरणीधर देरासर पाछळ, गोदावरी रोड, वासणा, अमदावाद. मो. ९५१२२३४३११ (W)

(२) पं. रविविजयजी जैन पाठशाळा
A–१०३/१०४, वासुदर्शन एपार्टमेन्ट, ओमकारसूरि आराधना भवननी बाजुमां, पाल, सुरत. मो. ७७७८८७९०९ (W)

© सर्व हक स्वाधीन

✤ अगत्यनी सूचना ✤

आ पुस्तक ज्ञाननिधिमांथी प्रकाशित थयेल होवाथी
गृहस्थोए योग्य मूल्य चूकवी मालिकी करवी.

मुद्रक : भरत ग्राफिक्स, अमदावाद. मो. ९९२५०२०१०६, ८९०५८५१९८८

ACHARYASHRI JAGACHCHANDRASURI-SURIPADA
Raupya Varsha Granthamala Pushpa - 4

KALIKĀLASARVAJÑA ĀCĀRYA HEMACANDRA'S

ANYAYOGA-VYAVACCHEDA-DVĀTRIṂŚIKĀ

With 'Avacuri' of Unknown Author

✤ Under the Guidance of ✤
ACHARYA VIJAY JAGACHCHANDRASURI MAHARAJA
the disciple of his holiness
ACHARYA VIJAY RAMSURISHVARJI MAHARAJA
(Dahelawala)

✤ Editor by ✤
MUNI VISHVACHANDRAVIJAY

✤ Publisher ✤
ACHARYA SURENDRA SURISHVARJI JAIN TATTVAGYANSHALA
AHMEDABAD

Book Name	:	ANYAYOGA-VYAVACCHEDA-DVĀTRIṂŚIKĀ
Author	:	ĀCĀRYA HEMACANDRA
Guidence	:	Acharya Jagachandrasurishvaraji Maharaja
Editor	:	Muni Vishvachandravijay
Edition	:	First
Publication Year	:	Vīra Samvata 2550, Vikrama Samvata 2080
Copies	:	500
Pages	:	112
Price	:	₹ 90/-

JSBN

SURAJ0008

ISBN

9 781234 567897

Available At

(1) Acharya Surendra Surishvarji Jain Tattvagyanshala
12 Shreyansanath Society, Behind Dharnidhar Jain Temple,
Vasna, Ahmadabad 380007
Telephone : +91 95122 34311
Email : jaintatvagyanshala@gmail.com
Website : www.jaintatvagyanshala.org

(2) Panyasa Ravivijayji Jain Pathashala
A103/104 Vasudarshan Residency,
Behind Omkarsuri Aaradhana Bhavan, RTO Street,
Pal, Surat 395009. Telephone : +91 77788 87909

© **All rights reserved**

Printer : Bharat Graphics - Ahmedabad. M. 9925020106, 8905851988

सच्चारित्र चूडामणि तपागच्छाधिपति

प.पू.आ.भ. श्रीमद् विजय रामसूरीश्वरजी म.सा.

(डहेलावाळा)

સંયમતીર્થ ગીતાર્થશ્રેષ્ઠ બ્રહ્મનિષ્ઠ તપાગચ્છાધિપતિ

પરમપૂજ્ય આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્

વિજય રામસૂરીશ્વરજી મહારાજા (ડહેલાવાળા)

તથા

સૂરિરામપટ્ટાંબરદિનમણિ નિરીહતાનીરધિ

સહજ સૌભાગ્યનિધિ પરમપૂજ્ય આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્

વિજય જગચ્ચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા

ના કરકમલમાં

અનન્યભાવે સમર્પણ

लाभार्थी

परम पूज्य आचार्य भगवंत

श्रीमद् विजय जगच्चन्द्रसूरीश्वरजी महाराजा

(डहेलावाळा)ना शिष्यरत्न

परम पूज्य आचार्य भगवंत

श्रीमद् विजय कल्पयशसूरीश्वरजी महाराजाना

वि.सं. २०७९ ना चातुर्मासनी स्मृति निमित्ते

तेओश्रीनी प्रेरणाथी

श्री शाहीबाग गीरधरनगर

जैन श्वेतांबर मूर्तिपूजक जैन संघ

गीरधरनगर

આવકાર

જૈનદર્શનનું જો કોઈ મૂળહાર્દ હોય તો તે છે અનેકાન્તવાદ. તે અનેકાન્તવાદને સમજવા તથા અન્યને સમજાવવા માટે સ્યાદ્વાદ અને નયવાદનું આલંબન લેવામાં આવે છે. આ અનેકાન્તવાદ, સ્યાદ્વાદ અને નયવાદને આધારે શ્રી જિનાગમની વ્યાખ્યાનશૈલી એટલે દ્રવ્યાનુયોગ. આથી જ, શ્રી જિનાગમ, જિનશાસનના મર્મ સુધી પહોંચાડનાર દ્રવ્યાનુયોગને પ્રધાન અનુયોગ કહેવાય છે અને ગણિતાનુયોગ, ચરણ-કરણાનુયોગ તથા કથાનુયોગ - આ ત્રણ શેષ અનુયોગ એ તેના સહાયક અનુયોગ કહેવામાં આવે છે. આવા પ્રધાન દ્રવ્યાનુયોગને સમજવા માટે પૂર્વના સૂરિભગવંતોએ અનેકાનેક ગ્રંથોનું સર્જન-પ્રણયન કર્યું છે. તે ગ્રંથોને બે વિભાગમાં વિભાજિત કરી શકાય છે - (૧) આગમગ્રંથો અને (૨) પ્રકરણ ગ્રંથો. આગમગ્રંથો ગણધરભગવંતો કે પૂર્વધર મુનિભગવંતો દ્વારા રચવામાં આવે છે અને પરમાત્માની સાક્ષાત્ વાણી રૂપે માનવામાં આવે છે. તેમજ, તે જ આગમગ્રંથોના ભાવોને આધાર બનાવીને ઉત્તરવર્તી મુનિશ્રેષ્ઠો દ્વારા જે ગ્રંથોનું પ્રણયન કરવામાં આવે છે તેને પ્રકરણ ગ્રંથો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. શ્રી ઠાણાંગ (સ્થાનાંગ) સૂત્ર, શ્રી સમવાયાંગસૂત્ર, શ્રી ભગવતીસૂત્ર, શ્રી પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર વગેરે ગ્રંથો દ્રવ્યાનુયોગ વિષયક આગમો છે તથા સમ્મતિતર્ક પ્રકરણ, દ્વાદશારનયચક્ર, અનેકાન્તજયપતાક, શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય, પ્રમાણ મીમાંસા, પ્રમાણનયતત્ત્વ, ઉત્પાદાદિસિદ્ધિ, જૈનતર્કભાષા, નયરહસ્ય, નયોપદેશ, અષ્ટાહારસ્ત્રીતાત્પર્યવિવરણ આદિ દ્રવ્યાનુયોગ આધારિત પ્રાકરણિક ગ્રંથોની શૃંખલામાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલા ગ્રંથો છે.

આ જ પ્રકારના ગ્રંથોની શૃંખલાની કડીરૂપ ગ્રંથ એટલે અન્યયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકા. આ ગ્રંથનું સર્જન કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ભગવંતે કર્યું છે. કે જેઓ શ્રીજૈનવિદ્વદ્નભોમંડળના એક તેજસ્વી તારલા જ નહીં પરંતુ એક જાજવલ્યમાન સૂર્યસમ છે.

આ ગ્રંથ પરમાત્માના આપ્તત્વગુણની સ્તુતિના બહાનાથી એકાન્તવાદીઓના નિરૂપણમાં પ્રાપ્ત થતા લોક-વિરોધ, યુક્તિ વિરોધ વગેરે દોષોનું દર્શન કરાવીને સર્વજ્ઞપ્રરૂપિત અનેકાન્તવાદ, સ્યાદ્વાદ અને નયવાદને જગતના પ્રાંગણમાં નિર્દુષ્ટ રૂપે પ્રતિષ્ઠિત કરવાનું કામ કરે છે. આ ગ્રંથના પ્રત્યેક શબ્દો અનેક રહસ્યોથી ભરેલા છે. આથી, સામાન્ય કે મધ્યમ કક્ષાના જીવો તે રહસ્યોથી અવગત બને તેવા શુભ-આશયથી આચાર્યશ્રી મલ્લિષેણસૂરિ મહારાજે સ્યાદ્વાદમંજરી નામક એક વૃત્તિનું સર્જન કર્યું છે. જેનું વર્તમાનકાળે અધ્યયન-અધ્યાપન ક્ષેત્રમાં ખૂબ જ પ્રચલન છે. આ વૃત્તિ મૂળગ્રંથના શબ્દાર્થને પ્રકાશિત કરવાની સાથે-સાથે તેને અનુસરીને શંકા-સમાધાન, પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ વગેરે ઉપસ્થાપિત કરીને અનેક રહસ્યભૂત પદાર્થોને ઉદ્ઘાટિત કરવાનું કાર્ય કરે છે. જે પ્રાથમિક કક્ષાના કે સંક્ષિપ્ત રૂચિસંપન્ન વ્યક્તિઓ માટે ઉપકારક કે ગ્રાહ્ય બની શકતી નથી. માટે આવા વ્યક્તિઓ માટે એક અજ્ઞાત મુનિ ભગવંતે ઉપરોક્ત સ્યાદ્વાદમંજરી વૃત્તિમાંથી મૂલમાત્રગ્રાહી ભાવોને ઉદ્ધૃત કરીને અવચૂરિ રૂપે પ્રણયન કરવાનું કાર્ય કર્યું છે.

આ અવચૂરિ અદ્યાવધિ દુર્લભ હતી, જેથી અમારી સંસ્થાના સ્થાપક પ.પૂ. તપાગચ્છાધિપતિ આ.ભ. શ્રીમદ્ વિજય રામસૂરીશ્વરજી મહારાજા (ડહેલાવાળા)ના શિષ્યરત્ન એવં અમારી સંસ્થાના વર્તમાન માર્ગદર્શક નિસ્પૃહ-શિરોમણિ પ.પૂ.આ.ભ. શ્રી જગચ્ચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાની પાવન પ્રેરણાથી તેઓશ્રીના આજ્ઞાવર્તી શિષ્ય મુનિ શ્રી વિશ્વચંદ્રવિ. મ. દ્વારા આ ગ્રંથનું સંપાદન કરવામાં આવ્યું છે. જેનું પ્રકાશન કરતા શ્રી સુરેન્દ્રસૂરીશ્વરજી જૈન તત્ત્વજ્ઞાન શાળા આનંદ અને ગૌરવની લાગણીનો અનુભવ કરે છે.

પ્રાન્તે એક શુભ અભિલાષા રૂપી પુષ્પ પરમાત્માના ચરણે સમર્પિત કરતાં વિરામ લઉં છું કે અમને આવી જ રીતે પ્રાચીન શ્રુતગ્રંથોને પ્રકાશિત કરવાનો લાભ મળતો રહે.

હીતેશ સવાણી

આ. શ્રી સુરેન્દ્રસૂરિ જૈન તત્ત્વજ્ઞાન શાળા

अनुक्रमणिका

જૈન દાર્શનિક પરંપરા અને અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા	12-30
अन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिका (अवचूरिसहिता)	१-४१
પરિશિષ્ટ-૧ : અન્યયોગવ્યવચ્છેદ-દ્વાત્રિંશિકા સાર્થ	४५-५९
પરિશિષ્ટ-૨ : અયોગવ્યવચ્છેદ-દ્વાત્રિંશિકા સાર્થ	६०-७३

॥ अर्हं नमः ॥

॥ ऐं नमः ॥

॥ नमो नमः श्रीसुरेन्द्र-राम-जगच्चन्द्रसूरिसद्गुरुभ्यः ॥

જૈન દાર્શનિકપરંપરા અને અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા

ભારતીયદર્શનોનું મૂળ અને તેઓનું સ્વરૂપ

દરેક ભારતીય દર્શનોના ઉદ્ભવનું જો કોઇ બીજ હોય તો તે છે આત્મા. જ્યાં આત્મા આવે છે ત્યાં આત્માનું સ્વરૂપ, તે સ્વરૂપ ઉપર આવેલ આવરણ-બંધન, તેને હટાવવાના ઉપાયો, અને તેના ઉપેય સ્વરૂપે રહેલ બંધન મુકિત-મોક્ષ - આ બધું સહજતયા આવી જાય છે.

આત્માના સ્વરૂપનું અવધારણ કરવા માટે અનાત્મ ભૂત — જે પદાર્થો આત્માના સ્વરૂપે નથી કે આત્માથી ભિન્ન છે — એવા પદાર્થોનું પણ અવધારણ - નિર્ણય કરવામાં આવે છે. તે આત્મા પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ ન કરવાથી રાગ-દ્વેષ વગેરે સંક્લેશોથી ગ્રસ્ત બને છે. આ અભિપ્રાયમાં આસ્તિક — પૃથ્વી વગેરે ભૂતથી અતિરિક્ત ચૈતન્યમય આત્માને માનનાર — દરેક દર્શનો સમાન છે.

આમ હોવા છતાં પણ દરેક દર્શનોની આત્મા વગેરે પદાર્થોના સ્વરૂપની અવધારણામાં ઘણો જ ફરક છે. કેટલાક દર્શનો આત્માને એક, નિત્ય જ માને છે, સાથે સાથે દૃશ્યમાન થતા ઘટ-પટ આદિ પદાર્થોને તેના પ્રપંચ સ્વરૂપે જ માને છે — આ માન્યતા વેદાન્ત દર્શનની છે. આશય એ છે કે વેદાન્ત દર્શનમાં બ્રહ્મને જ સત્ માનવામાં આવ્યું છે અને ઘટ-પટ વગેરે પદાર્થો એ તેના વિવર્ત - અસત્ પરિણામ સ્વરૂપે છે, છતાં પણ તે ઘટ-પટ વગેરે પદાર્થો બ્રહ્મથી ભિન્ન ન હોવાથી અસત્ નથી, તેમજ વિવર્ત સ્વરૂપ હોવાથી સત્ પણ નથી - અનિર્વચનીય છે. આ પ્રકારની માન્યતાનું બીજ

છે પદાર્થોનો સત્તાત્મક ધર્મ એટલે કે સકલ જગત્ સત્ સ્વરૂપે એક જ છે.

સાંખ્ય દર્શન પુરૂષ અને પ્રકૃતિ — આ બે તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરીને સમગ્ર જગત્ કે દૃશ્યમાન થતા પદાર્થોને પ્રકૃતિના પરિણામ રૂપે સ્વીકાર કરે છે. પરંતુ, આ પરિણામ વેદાન્તદર્શનને અભિમત વિવર્ત પરિણામની જેમ અસત્ કે અનિર્વચનીય નથી પણ સત્ છે. પુરૂષ એ નિત્ય, ચેતન અને નિષ્ક્રિય છે તથા પ્રકૃતિ એ જડ, પરિણામી અને સક્રિય છે. આ દર્શનના મન્તવ્યનું બીજ પદાર્થોનો અભિન્નત્વ અને નિત્યત્વ ધર્મ છે.

મીમાંસક દર્શનએ આત્મા, આકાશ, શબ્દ વગેરે અમુક પદાર્થોને નિત્યરૂપે તો ઘટ-પટ વગેરે ભૌતિક પદાર્થોને નિત્ય-અનિત્ય, સામાન્ય-વિશેષ — એમ ઉભય રૂપે માન્ય કરે છે. આ માન્યતાના પ્રયોજક પદાર્થોના નિત્યત્વ - અનિત્યત્વ, સામાન્ય - વિશેષ વગેરે ધર્મો છે.

બૌદ્ધદર્શને આત્મા-જ્ઞાન, ઘટ-પટ વગેરે પદાર્થોની ક્ષણિકતાનો સ્વીકાર કર્યો અને આગળ જતાં ક્ષણિક વિજ્ઞાન માત્રનો સ્વીકાર કરવાની સાથે સાથે આત્માના અસ્તિત્વનો નિષેધ કરીને નૈરાત્મ્યવાદને પ્રસ્થાપિત કર્યો. તેમજ, બૌદ્ધ દર્શનાન્તર્ગત (૧) સૌત્રાન્તિકશાખાએ ક્ષણિકવાદના સ્વીકારની સાથે બાહ્યાર્થની સત્તાનો સ્વીકાર કર્યો (૨) વૈભાષિકશાખા એ બાહ્યાર્થની સત્તાનો સ્વીકાર કર્યો પણ તે પ્રત્યક્ષનો વિષય ન હોતાં અનુમાનનો વિષય છે. - અનુમેય છે. (૩) યોગાચાર શાખામાં ઉપર જણાવ્યું તેમ વિજ્ઞાનમાત્રનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. (૪) માધ્યમિકશાખામાં નિરાકાર વિજ્ઞાન માત્રનો સ્વીકાર કરવા સ્વરૂપે શૂન્યવાદનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. આ દર્શનની માન્યતાના મૂળમાં પદાર્થના અનિત્યત્વ, અનેકત્વ, વિશેષ વગેરે ધર્મો રહેલા છે.

જૈનદર્શન આત્માથી લઇને પરમાણુ સુધીના દરેક પદાર્થોને નિત્ય-અનિત્ય, સામાન્ય-વિશેષ, ભિન્ન-અભિન્ન, સત્-અસત્, એક-અનેક ઇત્યાદિ પરસ્પર વિરોધી ધર્મોથી યુક્ત માને છે, તે ધર્મો એકબીજાથી સાપેક્ષ રહેલા છે. તેમજ, તે ધર્મો એક જ પદાર્થમાં સમકાળે અવસ્થિત છે. તેનું કારણ પદાર્થનું દ્રવ્ય-પર્યાયાત્મક સ્વરૂપ છે.

જૈનદર્શન ઉપર આક્ષેપ અને તેનું નિવારણ

આ પ્રમાણે જૈનદર્શનએ ઉપરોક્ત બધા દર્શનોનો સરવાળો થયો કહેવાય, સમૂહ કહેવાય છે. અહિં કોઇ આક્ષેપ કરે કે જૈનદર્શનનું પોતાનું કોઇ અલગ મન્તવ્ય કે નિરૂપણ નથી, તો તેનું નિરાકરણએ છે કે જૈનેતરદર્શાનો એ જે નિત્યત્વ - અનિત્યત્વ વગેરે ધર્મોનો સ્વીકાર એકાન્તરૂપે કે એકબીજાથી નિરપેક્ષ રૂપે કર્યો છે તે જ ધર્મોનો સ્વીકાર જૈનદર્શનમાં એકબીજાને સાપેક્ષ રૂપે કરવામાં આવ્યો છે. આથી, ફલિત થાય છે કે એકાન્તવાદી દર્શનોએ અવધારિત કરેલ પદાર્થના સ્વરૂપને લઇને તેઓમાં પારસ્પરિક જે અથડામણ - વિરોધ થતો હતો તેને શમન કરવાનું કાર્ય જૈનદર્શન દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. આ જ અન્ય દર્શાનોથી જૈનદર્શનનું નૂતન, ભિન્ન અને નિર્દોષ પ્રતિપાદન છે.

પ્રાયઃ આ જ પ્રતિપાદન શૈલીનું અનુસરણ જૈનદર્શન કે અનેકાન્ત વાદનું પ્રતિપાદન કરનારા આગમ કે પ્રારંભિક આગમેતર સાહિત્યમાં થતું જોવામાં આવે છે. જોકે, એવું પણ નથી કે ઉક્ત સાહિત્યમાં ખંડનાત્મક શૈલીનું અનુસરણ કરવામાં આવ્યું જ નથી, પરંતુ વિક્રમની સાતમી - આઠમી શતાબ્દીમાં કે તદુત્તરવર્તી કાળમાં જેટલી પ્રબળતાથી ખંડન - મંડન કરવામાં આવતું હતું તેટલી પ્રબળતા પૂર્વવર્તી આગમ અને આગમેતર સાહિત્યમાં પ્રતીતિનો વિષય બનતી નથી.

ભારતીય દાર્શનિક ક્ષેત્રમાં પરિવર્તન

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરથી લઇને વિક્રમની પાંચમી - છઠ્ઠી શતાબ્દી દરમિયાન ભારતીય દાર્શનિક ક્ષેત્રમાં બૌદ્ધદર્શને બૌદ્ધેતર ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, મીમાંસક વગેરે દાર્શનિકોની સમક્ષ પોતાને અભિમત શૂન્યવાદની સ્થાપના કરીને વસ્તુને - ભાવરૂપ નથી, અભાવ રૂપ નથી, ઉભયરૂપ નથી કે અનુભયરૂપ નથી - આ પ્રમાણે અવ્યક્ત રૂપે સિદ્ધ કરી.

આ વાદના પ્રતિવાદ રૂપે અસંગ અને વસુબંધુ નામના બૌદ્ધાચાર્યો એ વસ્તુ માત્રને વિજ્ઞાનમાત્ર રૂપે પ્રસ્થાપિત કરી અને બાહ્ય જડ પદાર્થોનો

અપલાપ કર્યો, નિરાસ કર્યો. આ જ મતને વસુબંધુના શિષ્ય દ્ધિનાગ વડે સમર્થિત કરવામાં આવ્યો અને તે મતને સિદ્ધ કરવા માટે બૌદ્ધદૃષ્ટિનું અનુસરણ કરતો નવીન પ્રમાણ શાસ્ત્રનો પાયો નાંખ્યો આ કારણથી દ્ધિનાગએ બૌદ્ધપ્રમાણ શાસ્ત્રના પિતા તરીકે ઓળખાય છે, જેણે પ્રબળ યુક્તિઓના બળે બધી વસ્તુઓની ક્ષણિકતા, વિજ્ઞાનરૂપતા સિદ્ધ કરી, બૌદ્ધસિદ્ધાન્તનું સમર્થન કર્યું.

આમ જ્યારે ભારતીય દાર્શનિકક્ષેત્રમાં બૌદ્ધોનું બળ વધતું જણાયું ત્યારે બૌદ્ધવિદ્વાનોની સામે બધા જ દાર્શનિકોએ પોત-પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ માટે પોતાનું સમગ્ર બળ કામે લગાડી દીધું. જેમકે, નૈયાયિક વાત્સ્યાયનએ નાગાર્જુન અને તદતિરિક્ત બૌદ્ધદાર્શનિકોનું ખંડન કરવા માટે ન્યાયસૂત્ર વગેરે ગ્રંથોમાં આત્મા વગેરે પદાર્થોની ભાવાત્મકતા અને તે બધાની વિજ્ઞાનથી પૃથક્તા સિદ્ધ કરી. મીમાંસક સૂત્રકાર શબરસ્વામી દ્વારા વિજ્ઞાનવાદ અને શૂન્યવાદનો નિરાસ કરવા પૂર્વક વેદની અપૌરુષેયતાને સ્થિર કરવા સાથે સાથે ઘટ, પટ વગેરે સ્થૂલ પદાર્થોનો મીમાંસક સૂત્રમાં લોકવત્ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. વાત્સ્યાયન અને શબરસ્વામીએ બૌદ્ધોના **સર્વં ક્ષણિકમ્** આ સિદ્ધાન્તની આલોચના કરીને આત્મા વગેરે પદાર્થોની નિત્યતાને સિદ્ધ કરી. આ સાથે સાંખ્યોએ પણ પોતાના પક્ષને સુરક્ષિત કરવા માટે પ્રયાસ કર્યો - પુરુષ અને પ્રકૃતિમાં નિત્યતાની સ્થાપના કરી.

આમ જ્યારે બૌદ્ધેતર દાર્શનિકોએ બૌદ્ધદર્શન સામે મોરચો માંડ્યો ત્યારે તે દાર્શનિકોની સામે દ્ધિનાગ એકલાએ તેઓના બૌદ્ધમતની સામે થયેલા આક્ષેપોનો ઉત્તર આપીને પુનઃ વિજ્ઞાનવાદને સમર્થિત કર્યો, પ્રતિષ્ઠિત કર્યો. સાથે - સાથે **સર્વં ક્ષણિકમ્** આ સિદ્ધાન્તને પણ સ્થિર કર્યો. આ વાદ - પ્રતિવાદની પરંપરા ઇસુની પાંચમી શતાબ્દી સુધી ચાલુ રહી.

અનેકાન્તવાદ - સ્યાદ્વાદનું વ્યવસ્થાપન

આ વાદ-પ્રતિવાદમાં પ્રયોજાયેલી યુક્તિઓનો લાભ જૈન દાર્શનિકોને

પોતાને અભિમત અનેકાન્તવાદને વ્યવસ્થિત કરવા માટે કે અનેકાન્તવાદને દાર્શનિક સ્વરૂપ આપવા માટે મળ્યો, તેમજ સમ્યગ્ એકાન્ત સ્વરૂપ નયવાદને પણ દાર્શનિક સ્વરૂપ અપાયું.

જૈનદર્શનમાં નયવાદ - વસ્તુને અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી વિચારણાનું મુખ્ય સ્થાન છે. જૈન સિદ્ધાન્તમાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ - આ ચારના આધારે કોઇ પણ વસ્તુનું સત્ અને અસત્ રૂપે વિધાન કે નિષેધ કરવામાં આવે છે. પ્રત્યેક વસ્તુ સ્વદ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી સત્ છે, અસત્ નથી અને પર દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી અસત્ છે, સત્ નથી. તથા નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ - આ ચારેની અપેક્ષાથી પણ વસ્તુના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં આવે છે. આ જૈન શાસ્ત્રોમાં ઉપદેશાયેલા તત્ત્વોની સામે સિદ્ધસેનદિવાકરે નાગાર્જુન વગેરે ઉપર્યુક્ત દાર્શનિકોના વાદ-પ્રતિવાદને જોયા ત્યારે તેઓના તે વાદ-પ્રતિવાદનો આશ્રય લઇને અનેકાન્તવાદને દાર્શનિકભૂમિકા ઉપર વ્યવસ્થિત કરવા માટે સમુચિત અવસર માન્યો અને પોતાના સમ્મતિતર્કપ્રકરણગ્રંથ અને ભગવાનની સ્તુતિપરકબત્રીસીઓમાં અનેકાન્તવાદનું યુક્તિપૂર્વક પ્રબળ સમર્થન કર્યું, વ્યવસ્થાપન કર્યું. તેઓએ આ કાર્ય વિક્રમની પાંચમી શતાબ્દીમાં કર્યું.

વિવિધ દાર્શનિકવાદોનો નયવાદમાં સમાવેશ

સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિએ તત્કાલીન વિવિધ દાર્શનિકવાદોનો નયવાદોમાં સમાવેશ કર્યો. અદ્વૈતવાદીઓને અભિમત બ્રહ્મવાદની દૃષ્ટિનો જૈનદર્શનને સમ્મત સંગ્રહનય રૂપે સ્વીકાર કયો. ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધોનો ૠજુસૂત્રમાં સમાવેશ કર્યો. વૈશેષિકદર્શનનો સમાવેશ સંગ્રહ અને વ્યવહારનયમાં કર્યો. જેનો ઉત્તરવર્તી જૈનદાર્શનિકોએ નૈગમનયમાં સમાવેશ કર્યો. સાંખ્યદર્શનનો અંતર્ભાવ અશુદ્ધસંગ્રહનયમાં કર્યો. આગળ વધીને તેઓએ કહ્યું કે જગતમાં જેટલા પણ વચનના ભેદો - દર્શનના ભેદો છે તેટલા નયવાદો છે અને એ બધાનો સ્વીકાર કરીને અનેકાન્તવાદ ફલિત થાય છે. આ નયવાદો કે

પરદર્શનો જ્યાં સુધી એક બીજાને મિથ્યા સિદ્ધ કરવામાં પ્રયાસરત છે ત્યાં સુધી તેઓ મિથ્યા છે. આથી જ પોત-પોતાની દૃષ્ટિના મિથ્યાભિનિવેશના કારણે પોતાના દર્શનમાં રહેલી ઉણપ અને બીજાના મતમાં રહેલા ગુણને જાણી શક્યા નહી. એક મધ્યસ્થ વ્યકિત જ અરસ-પરસ લડતા વાદીઓના ગુણ દોષને જાણી શકે છે. અનેકાન્તવાદ - સ્યાદ્વાદએ મધ્યસ્થ છે. આથી, અનેકાન્તવાદ કે સ્યાદ્વાદનું અવલંબન લેવામાં આવે તો અદ્વૈતવાદ પણ એક દૃષ્ટિએ સત્ય છે. જ્યારે મનુષ્ય અભેદ તરફ દૃષ્ટિ કરે છે અને ભેદ તરફ ઉપેક્ષા કરે છે ત્યારે તેને સર્વત્ર અભેદ જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જૈન દર્શનમાં આ દર્શન દ્રવ્યાર્થિકનય દ્વારા સમર્થિત કરવામાં આવે છે. જ્યારે બીજી વ્યકિત અભેદ દૃષ્ટિનું અનુસરણ ન કરીને ભેદ દૃષ્ટિનું અનુગમન કરે છે ત્યારે તેને સર્વત્ર ભેદ જ ભેદ કે ભિન્નતા જણાય છે. જૈન દર્શનમાં આ મન્તવ્ય કે દૃષ્ટિ પર્યાયાર્થિકનયમાં અંતર્ભૂત થાય છે. અદ્વૈતવેદાન્ત અને સાંખ્યએ અભેદને જ મુખ્ય માન્યો અને બૌદ્ધોએ ભેદને જ મુખ્ય માન્યો, બંને એક બીજાના ખંડનમાં જ પ્રવૃત્ત થયા. આથી જ તેઓ મિથ્યા છે. પરંતુ, સ્યાદ્વાદીની દૃષ્ટિમાં ભેદ અને અભેદ બંને સત્ય છે, બંને એકાન્ત (મિથ્યા અન્ત) મળીને જ સ્યાદ્વાદની નિષ્પત્તિ થાય છે, તો પણ તે સમ્યગ્ છે. તેનું કારણએ છે કે અનેકાન્તવાદમાં તે બંને વિરોધનું શમન થઇ જાય છે. આ પ્રમાણે નિત્ય-અનિત્યવાદ, ભાવ-અભાવવાદ, હેતુ-અહેતુવાદ, સત્કાર્ય-અસત્કાર્યવાદ વગેરે અનેક વિરોધીવાદોનો સમન્વય પૂ. સિદ્ધસેનસૂરિ દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે.

આ જ પ્રમાણે દિગમ્બરઆચાર્યસમન્તભદ્રએ પણ આપ્તમીમાંસામાં તત્કાલીન વિરોધી એકાન્તવાદોમાં દોષોનું આપાદન કરીને સ્યાદ્વાદને માનવામાં જ નિર્દોષતા છે એમ જણાવેલ છે. પણ તેમના પ્રતિવાદની વિશેષતા એ છે કે તે-તે વિરોધીવાદોના યુગલને લઇને સપ્તભંગીને સ્પષ્ટ કરવા માટે ભાવ-અભાવ, નિત્ય-અનિત્ય, ભેદ-અભેદ, હેતુ-અહેતુ, સામાન્ય-વિશેષ વગેરે વાદોમાં સપ્તભંગીની યોજના કરવામાં આવી છે, અનેકાન્તવાદનું સ્થાપન

કરવામાં આવ્યું છે.

આગળ જઇને મલ્લવાદીક્ષમાશ્રમણએ પણ નયચક્ર નામના ગ્રંથની રચના દ્વારા અનેકાન્તવાદને પ્રતિષ્ઠિત કર્યો છે. જેમાં આગળ આગળના વાદથી પછીનો વાદ પ્રબળ જણાય છે. પરંતુ, દરેક વાદ ચક્રમાં સ્થિત હોવાથી અમુક નિશ્ચિતવાદ પૂર્વમાં અને અમુક નિશ્ચિતવાદ ઉત્તરમાં છે એમ કહી શકાતું નથી. દરેક વાદ સ્યાદ્વાદ સાથે સંબદ્ધ થઇને પોતાની સત્યતાને સિદ્ધ કરી શકે છે. આમ, મલ્લવાદી ક્ષમાશ્રમણએ દરેક દર્શનોની ચક્રસ્વરૂપે કલ્પના કરીને અનેકાન્તવાદને સ્થાપન કરવાનું કાર્ય કર્યું છે.

પરંતુ, એક વિશેષ વાત એ છે કે સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિ દ્વારા જે સર્વનયોના સ્વીકારસ્વરૂપ અનેકાન્તવાદનો પાયો નાખવામાં આવ્યો હતો તેને પલ્લવિત - વિકસિત કરવાનું કાર્ય મલ્લવાદીસૂરિ દ્વારા નયચક્રમાં કરવામાં આવ્યું. એટલે કે દરેક એકાન્તવાદી દર્શનોના ગુણના સ્વીકારની સાથે સાથે તેની ત્રુટીઓનું નિદર્શન કરીને નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. આ વાતને નયચક્રના ટીકાકાર સિંહસૂરિ દ્વારા તેની ટીકામાં કથન કરવામા આવી છે -

“एकपुरुषपितृपुत्रत्वादिवज्जैनं हि शासनं कालादिजगत्प्रभेदैकान्त-गतीर्व्यत्यस्य व्यावर्त्य परस्परविरोधनिवारणेन अनेकान्तात्मक प्रतिष्ठानसमाधान-कारणमेकान्तानेकवादसमाहारात्मकैकप्रतिपत्तिकं परमतनिषेधानुमोदनाभ्याम् ।”

ઉપરોક્ત પરંપરામાં પરિવર્તન

આ પરંપરા હરિભદ્રસૂરિ અને અકલંકાચાર્યથી ધીમે ધીમે પરિવર્તિત થઇને એક અલગ જ સ્વરૂપને ધારણ કરે છે. તે તે એકાન્તવાદીઓને અભિમત દૃષ્ટિને નયાભાસ રૂપે જણાવીને સ્વમત-જૈનદર્શનને અભિમત સાપેક્ષ નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ આદિ વિષયક દૃષ્ટિને નયરૂપે સ્થાપન કરી.

વસ્તુના સ્વરૂપને બે રીતે નિરૂપિત કરી શકાય છે — (૧) અનેક વ્યકિતઓએ જે અનેક દૃષ્ટિથી વસ્તુના સ્વરૂપને જાણ્યું છે, તે બધી દૃષ્ટિઓનો સ્વીકાર કરીને તેનું પ્રતિપાદન કરવું. (૨) એક જ વ્યકિત વિભિન્ન દૃષ્ટિથી

એક જ વસ્તુને અનેકસ્વરૂપે જોઇને તેનું પ્રતિપાદન કરે છે.

સિદ્ધસેનેદિવાકરસૂરિ, સમન્તભદ્રાચાર્ય, મલ્લવાદીક્ષમાશ્રમણ આદિ જૈનદાર્શનિકોએ પ્રથમમાર્ગ અપનાવીને જૈન દર્શન - અનેકાન્તવાદને પુષ્ટ કરવાનું કાર્ય કર્યું છે. જ્યારે તદુત્તરવર્તી હરિભદ્રસૂરિ, અકલંકાચાર્ય, હેમચંદ્રાચાર્ય આદિ જૈનદાર્શનિકોએ દ્વિતીયમાર્ગ અપનાવીને સ્વમતને પુષ્ટ કરવાનું કાર્ય કર્યું છે. આથી જ તેઓએ અન્યદર્શનોનો નયાભાસમાં સમાવેશ કર્યો છે.

આમ ઉત્તરવર્તી આચાર્યો દ્વારા દ્વિતીયમાર્ગ - પદ્ધતિ સ્વીકારવાનું કારણ એ છે કે પ્રથમમાર્ગ સ્વીકારવાથી અનેક દાર્શનિકોના મતનો સ્વીકાર કરનાર જૈનદર્શનનું પોતાનું કશુંય નથી, બીજાનું દર્શન છે - આવા પ્રકારની નિર્બળતા પ્રગટ થશે. જ્યારે બીજા પ્રકારનો માર્ગ સ્વીકારવાથી આવા પ્રકારની આપત્તિ આવવાનો કોઇ ભય રહેતો નથી. એક જ વસ્તુને અનેકદૃષ્ટિથી જોવી એ જૈન દર્શનની પોતાની એક આગવી દૃષ્ટિ છે, જૈનોનું પોતાનું દર્શન છે. તેમજ, આગળ જણાવવામાં આવ્યું તેમ ઉપરોક્ત ભયથી બચવા માટે જ ઉત્તરવર્તી જૈનાચાર્યોએ પોત પોતાના ગ્રંથોમાં દ્વિતીયમાર્ગનો આશ્રય લીધો હોય ! જેથી, જૈન દર્શનનો સર્વનયમયતાનો જે પોતાનો સિદ્ધાન્ત હતો તે ગૌણ થઇ ગયો અને સર્વએકાન્તદૃષ્ટિસ્વરૂપ નયોને મિથ્યાસ્વરૂપે સ્થાપન કરવાનું મુખ્ય થઇ ગયું. આથી જ, અકલંકાચાર્ય, હેમચંદ્રાચાર્ય આદિએ દ્વિતીયમાર્ગના અનુસરણ રૂપે પ્રમાણ, નય અને દુર્નય - એમ જ્ઞાનના ત્રણ ભેદોનો સ્વીકાર કર્યો.

જૈનદાર્શનિક ક્ષેત્રમાં દ્વિતીય માર્ગનું અનુસરણ કરનારા અનેકાન્તજયપતાકા, ધર્મસંગ્રહણી, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, લઘીયસ્રય, ન્યાયવિનિશ્ચય, પરીક્ષામુખવૃતિ - પ્રમેયકમલમાર્તંડ, સ્યાદ્વાદરત્નાકર, પ્રમાણમીમાંસા, ઉત્પાદાદિસિદ્ધિ, અનેકાન્તવ્યવસ્થા વગેરે અનેક ગ્રંથોનું અવતરણ થયું.

અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા એટલે દ્વિતીયમાર્ગનો અનુગામી ગ્રંથ

આ જ દ્વિતીય માર્ગનું અનુસરણ કરનારા ગ્રંથોની શ્રેણીમાં રહેલો આ એક ગ્રંથ - અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા. આ ગ્રંથ નૈગમ વગેરે નયોને અભિમત વિષયનું પ્રતિપાદન કરનાર હોય એમ ઉપલક દૃષ્ટિએ જણાઇ આવે છે. પરંતુ, વસ્તુસ્થિત્યા તે-તે નયોના વિષયને એકાન્તતયા ગ્રહણ કરનારા વૈશેષિકઆદિદર્શનોનું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે, તેઓને નયાભાસરૂપે સ્થાપિત કરવામાં આવ્યા છે અને અર્થાપત્તિથી અનેકાન્તવાદને પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવ્યો છે.

આ જ કારણથી વૈશેષિક વગેરે દર્શનોનું ખંડન કરનાર હોવાથી ૩૨ શ્લોક પ્રમાણ આ ગ્રંથનું અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા - એમ નામકરણ કરવામાં આવ્યું છે. આ નામ સાર્થક છે કેમકે જૈન દર્શન સિવાયના વૈશેષિક વગેરે દાર્શનિકો જ્યારે પોતાને આપ્ત રૂપે સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. ત્યારે આ ગ્રંથમાં તે-તે દર્શનોના સિદ્ધાન્તોને યુકિત પુરસ્સર બાધિત કરીને તેઓમાં આપ્તત્વના યોગ-સંબંધનો વ્યવચ્છેદ કરવામાં આવે છે, તેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. (अन्य = અન્યદર્શનોમાં, योग = સંબંધ, व्यवच्छेद = નિરાસ).

આ ગ્રંથ અને અયોગ વ્યવચ્છેદ - વીતરાગ, સર્વજ્ઞ અરિહંત પરમાત્મામાં દેવત્વ કે આપ્તત્વના સંબંધના અભાવનો વ્યવચ્છેદ - દ્વાત્રિંશિકા આ બંને ગ્રંથો એ એક પ્રકારે સિદ્ધસેન દિવાકર સૂરિ કૃત બત્રીસીઓનું અનુકરણ છે. આવા પ્રકારનો ઇશારો સ્વયં કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય એ અયોગવ્યવચ્છેદબત્રીસીમાં કર્યો છે. क्व सिद्धसेनस्तुतयो महार्थाः अशिक्षितालापकला क्व चैषा । સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિએ પણ કોઇ એક નિશ્ચિત વિષયનું પ્રતિપાદન કરનાર બત્રીસીઓનું પ્રણયન કરવા દ્વારા બૌદ્ધાચાર્ય નાગાર્જુનનું અનુગમન કર્યું હોય તેવું જણાય છે, જેણે શૂન્યવાદના

એક જ વિષયનું પ્રતિપાદન કરનાર વિંશિકા નામના ગ્રંથની રચના કરી હતી. જો કે, આ પ્રકારની શૈલીને અનુસરીને હરિભદ્રસૂરિમહારાજે યોગમાર્ગનું પ્રતિપાદન કરનારી વિંશતિવિંશિકા અને ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજે દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકાગ્રંથનું પણ સર્જન કર્યું છે.

આ ગ્રંથનો અભ્યંતર પરિચય

આ ગ્રંથનો બાહ્યપરિચય કર્યા બાદ હવે, અભ્યંતર પરિચય કરવામાં આવે છે. -

આ ગ્રંથનો મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય વિષય અન્ય તીર્થિકોમાં આપ્તત્વનો વ્યવચ્છેદ છે, આના માટે ગ્રંથકારે શ્રી વર્ધમાન સ્વામીની સ્તુતિના વ્યાજથી તેઓના ગુણરૂપ અને આપ્તત્વના હેતુરૂપ ચાર વિશેષણો પ્રયોજ્યા છે - અનન્તવિજ્ઞાનતા, દોષાતીતતા, અબાધ્યસિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદકતા તથા અમર્ત્યપૂજ્યતા. આ હેતુઓથી જ્યારે પરમાત્મા શ્રી વર્ધમાનસ્વામીમાં આપ્તત્વનો નિર્ણય થઇ જાય ત્યારે તેમની સ્તુતિ - સ્તવના કરવાની સ્પૃહા કોને ન થાય ? આથી, ગ્રંથકારને પરમાત્માની સ્તવનાના વિષયમાં તીવ્ર સ્પૃહા થાય છે, પણ પરમાત્માના ગુણોની સામે તેઓની સ્તવના કરવા માટે પોતાના સામર્થ્યની અલ્પતા હોવાથી તેઓ આ ગ્રંથમાં શ્રીવર્ધમાનસ્વામીના યથાર્થવાદિતા નામના એક જ ગુણની સ્તવના કરવાના છે. - આ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા ગ્રંથકારે ગ્રંથના પ્રારંભમાં કરેલ છે.

પ્રભુ આવા અદ્ભુત ગુણોનો મહાસાગર હોવા છતાં પણ અન્યતીર્થિકો પરમાત્મા ઉપર અસૂયા અને માત્સર્યને ધારણ કરે છે આથી ગ્રંથકારશ્રીએ તેઓને સાવધાની પૂર્વક ન્યાયમાર્ગનો વિચાર કરવાનો ઉપદેશ આપીને ગ્રંથની પીઠિકા પૂર્ણ કરે છે.

અન્યતીર્થિકોએ નૈગમ વગેરે નયોના અભિપ્રાયને એકાન્તતયા ગ્રહણ કરીને સ્વ-સ્વ મતનું પ્રવર્તન કરીને વસ્તુના સ્વરૂપનો લોપ કર્યો હોવાથી તેઓ વસ્તુસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવાના અવસરે પદે પદે સ્ખલના પામે છે.

તેમાં પ્રથમ જેઓએ નૈગમનયનું એકાન્તતઃ ગ્રહણ કરીને સામાન્ય-વિશેષને વસ્તુથી સર્વથા ભિન્ન માનીને, વૈશેષિકોએ જે પોતાના દર્શનનું ઉદ્ભાવન કર્યું છે, તેમાં જે કોઇ દોષોનો પ્રસંગ આવે છે, તેનું નિરૂપણ ત્રીજા શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. તેમજ, વૈશેષિકો દ્વારા પરસ્પર નિરપેક્ષ સામાન્ય-વિશેષની જેમ પરસ્પર નિરપેક્ષ નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ, જગદ્વિષયક ઇશ્વરનું કર્તૃત્વ, ધર્મ-ધર્મીનો પરસ્પર એકાન્તભેદ, દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મથી સત્તાનો સર્વથા ભેદ, આત્માથી જ્ઞાનગુણનું સર્વથા ભિન્નત્વ અને આત્માના વિશેષ ગુણોના ઉચ્છેદસ્વરૂપમોક્ષને માનવામાં જે-જે લોકવ્યવહારનો બાધ વગેરે દોષોનો પ્રસંગ આવે છે તેનું નિરૂપણ કરવા દ્વારા તે-તે માન્યતાનું યુકિતપુરસ્સર નિરસન પણ કરવામાં આવ્યું છે. સાથે-સાથે તે વૈશેષિકો દ્વારા કલ્પિત આત્મવિભુત્વનું નિરસન કરીને તેઓ અતાત્ત્વિકવાદથી ઉપહત બુદ્ધિવાળા છે - એમ ઉપાલંભ આપવામાં આવ્યો છે.

નૈયાયિકોની પ્રમેયવ્યવસ્થા પણ વૈશેષિકોની જેમ હોવાથી તેઓના નિરાસમાં નૈયાયિકોના મતનો નિરાસ થઇ ગયેલ જાણવો. તેમજ, નૈયાયિક દ્વારા સ્વીકૃત છલ, જાતિ વગેરે નિગ્રહસ્થાનો ઉપાદેય નથી એમ આપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

ઉપરોકત રીતે શ્લોક ક્રમાંક ૪ થી ૧૦માં એકાંત નૈગમનયવાદી ન્યાય-વૈશેષિકદર્શનમાં સ્ખલનાઓને જણાવ્યા બાદ શ્લોક ૧૧-૧૨માં એકાંતવ્યવહારનયવાદી મીમાંસકમતની સમાલોચના કરતાં છતાં ગ્રંથકાર દ્વારા મીમાંસકને માન્ય વેદવિહિતહિંસા એ ધર્મનો હેતુ છે, તથા જ્ઞાનએ જ્ઞાતતાલિંગથી ગમ્ય હોવાથી પરોક્ષ છે આ મતનું સયુકિતક ખંડન કરવામાં આવ્યું છે. અને પ્રસંગસંગતિથી જ્ઞાનએ જ્ઞાનાન્તરવેદ્ય છે આવું માનનાર નૈયાયિકના મતમાં દોષોનું આપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

ઉપરોક્ત રીતે નૈગમ-વ્યવહારનું એકાંતથી અનુસરણ કરનાર વૈશેષિકાદિમતમાં સ્ખલનાઓનું ઉદ્ભાવન કર્યા બાદ હવે - સંગ્રહનયનું

નિરપેક્ષ રીતે અનુગમન કરનાર એકાંતબ્રહ્માદ્વૈતવાદીનો જગતમાં બ્રહ્મથી અતિરિક્ત ઘટાદિ વસ્તુ અપારમાર્થિક છે, છતાં પણ અવિદ્યા-માયાના કારણે તેનો પ્રતિભાસ થાય છે – આ મતમાં દોષોને જણાવીને શ્લોક-૧૩માં તેનો ઉપહાસ કરવામાં આવ્યો છે.

ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે તે-તે એકાંતવાદી દર્શનોના અભિપ્રાયથી જ્યાં વસ્તુવ્યવસ્થા જ સિદ્ધ થવી શક્ય નથી ત્યાં તેઓના મતમાં વાચ્ય-વાચકભાવ આદિની સંગતિ ક્યાંથી થઇ શકે ! તેના અભાવમાં પદ, વાક્ય વગેરેનો પ્રયોગ પણ સંગત ન હોઇ શકે, છતાં પણ તેઓ દ્વારા પદાદિનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તે તેઓમાં પ્રતિભાના અભાવને જ અભિવ્યકત કરે છે, શ્લોક ક્રમાંક ૧૪માં આ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

સંગ્રહનયના બે ભેદ છે : (૧) શુદ્ધ સંગ્રહ અને (૨) અશુદ્ધ સંગ્રહ. તેમાં શુદ્ધ સંગ્રહ નયનું એકાંતે અનુસરણ કરનાર અદ્વૈતવાદીના મતમાં દોષોનું આપાદન કર્યા બાદ હવે શ્લોક-૧૫માં અશુદ્ધ સંગ્રહ નયનું એકાંત અનુસરણ કરનાર સાંખ્યમતની સમાલોચના કરતાં છતાં ગ્રંથકાર જણાવે છે કે તેઓ દ્વારા પરિકલ્પિત પુરૂષ, પ્રકૃતિ વગેરે તત્ત્વોને માનવામાં અનેક પ્રકારે વિરોધ આવે છે અને બંધ-મોક્ષ વગેરેની વ્યવસ્થાનો પણ અભાવ પ્રસક્ત થાય છે.

ઋજુસૂત્રનય દરેક પદાર્થો ક્ષણમાત્ર વૃતિ છે — એમ માને છે. આ નયનું નિરપેક્ષપણે અનુગમન કરનાર બૌદ્ધમત ઘટાદિબાહ્ય પદાર્થો કે જ્ઞાનદિપદાર્થોને પણ સર્વથાક્ષણિક જ માને છે. આથી, તેઓના મતમાં પ્રમાણ અને પ્રમાણનું ફળ જે જ્ઞાનાત્મક છે, તેઓ પણ ક્ષણિક જ છે. આથી બંનેની સત્તા ભિન્ન-ભિન્ન ક્ષણમાં વૃતિ હોવાથી, તેઓમાં પરસ્પર એકાંતે ભેદ રહેલો છે. તેમજ, બાહ્યાર્થનો નિષેધ કરનાર વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધો સંપૂર્ણ જગત્ વિજ્ઞાનમય જ છે — એમ માને છે. બૌદ્ધોનો આ મત ઘટાદિપદાર્થની જેમ ક્ષણિક હોવાથી, તેનો વિચાર કરતાં છતાં જ વિનાશને પામે છે, આ

પદાર્થનું શ્લોક - ૧૬માં સયુક્તિક પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

બૌદ્ધોની વૈભાષિક, સૌત્રાન્તિક અને યોગચાર શાખાની જેમ એક ચોથી શાખા છે – માધ્યમિક. આ શાખાની માન્યતામાં જગતમાં ઘટાદિ પદાર્થોનું નથી બાહ્ય અસ્તિત્વ કે નથી વિજ્ઞાન રૂપે અસ્તિત્વ — એવું માનવામાં આવ્યું છે. પરંતુ, આ મતની સિદ્ધિ કરવા માટે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોનો સ્વીકાર કરવો આવશ્યક છે. અન્યથા શૂન્યવાદની સિદ્ધિ થઇ શકતી નથી, સ્વસિદ્ધાન્તની હાનિનો પ્રસંગ આવે છે.

ઉપરમાં ૧૭માં શ્લોકમાં શૂન્યવાદનું ખંડન કર્યા બાદ હવે શ્લોક ૧૮માં એકાન્ત ક્ષણિકતાને માનવામાં પ્રાપ્ત થતાં દોષો, જેમકે કૃત-નાશ, અકૃત-આગમ, ભવ-ભંગ, મોક્ષ-ભંગ અને સ્મૃતિ-ભંગ વગેરે દોષોનું આપાદન કરવામાં આવ્યું છે. આમ હોવા છતાં પણ તે એકાન્તક્ષણિકતાનો પરિહાર કરવા તૈયાર થતો નથી ત્યારે ગ્રંથકાર તેનો મહાસાહસિક કહીને ઉપહાસ કરે છે.

પ્રત્યેક પદાર્થ ક્ષણિક હોવા છતાં પણ તેઓ એકરૂપ-શાશ્વત જણાય છે, તેનું કારણ છે વાસના અને સદૃશ ક્ષણપરંપરા — આ અભિપ્રાયની સામે ગ્રંથકારે બૌદ્ધની સામે ત્રણ વિકલ્પો ઉભા કર્યા છે. (૧) વાસના અને ક્ષણપરંપરા એ પદાર્થથી ભિન્ન છે ? (૨) અભિન્ન છે ? કે પછી (૩) ભિન્ન-અભિન્નથી અતિરિક્ત-અનુભય છે ? આ ત્રણમાંથી એક પણ વિકલ્પનો સ્વીકાર કરવામાં વાસના અને ક્ષણપરંપરાની સંગતિ થઇ શકતી નથી. જો વાસના અને ક્ષણપરંપરાની સંગતિ કરવી હોયતો પરમાત્માના વચનનો આશ્રય કરવા રૂપે સ્યાદ્વાદનો આશ્રય કરવો જોઇએ. આ વાતને સમજાવવા માટે ગ્રંથકાર દ્વારા વહાણમાં રહેલું પક્ષીનું બચ્ચું જ્યાં સમુદ્ર પાર કરવા માટે વહાણનો ત્યાગ કરીને સમુદ્ર પાર કરવા માટે સ્વયં પ્રયાસ કરે છે ત્યારે સમુદ્રની અગાધતાના કારણે કીનારા સુધી પહોંચવા માટે સમર્થ બની ન શકવાથી પુનઃ વહાણનો આશ્રય લે

છે, તેમ એકાંતવાદીઓ પણ સ્વમતિકલ્પનાથી પોતાના અભિપ્રાયની સિદ્ધિ કરવામાં સમર્થ બની શકતા નથી ત્યારે પરમાત્માના વચનનો આશ્રય લેવો પડે છે. — આ દૃષ્ટાન્તને શ્લોક-૧૯માં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાર બાદ શ્લોક-૨૦માં લૌકાયતિક - ચાર્વાક મતનો નિરાસ કરવામાં આવ્યો છે.

આ પ્રમાણે અહિં સુધી તે-તે એકાંતવાદી દર્શનોમાં દોષોનું આપાદન કર્યા બાદ શ્લોક-૨૧માં એકાંતવાદીઓ દ્વારા અનેકાંતવાદની જે અવગણના કરવામાં આવે છે, તે તેઓની ઉન્મત્તતા છે એવું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ, શ્લોક ૨૨માં વસ્તુના સ્વરૂપની સિદ્ધિ માટે વસ્તુની અનન્ત ધર્માત્મકતા સ્વીકારવી આવશ્યક નહી અનિવાર્ય છે, આ અનન્તધર્માત્મકતાનું નિરૂપણ કરનાર જિનવચન અને તત્સંબદ્ધ પ્રમાણોએ કુવાદી-એકાન્તવાદીરૂપહરણોને ત્રાસ પમાડનાર સિંહ ગર્જના તુલ્ય છે - આ પ્રમાણે કથન કરવામાં આવ્યું છે.

અહિં સુધી ગ્રંથકારે તે-તે એકાન્તવાદીઓના મતની સમાલોચાના કરી, નિરસન કર્યું. હવે વસ્તુની અનન્તધર્માત્મકતા સિદ્ધ કરનાર સપ્તભંગીનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરીને તે અનન્તધર્માત્મકતાનું જ્ઞાન બુધ ષુરુષો જ કરી શકે છે અને તેનું કથન પણ વીતરાગ સર્વજ્ઞ ભગવાન જ કરી શકે છે. આવું વિધાન શ્લોક ૨૩માં કરવામાં આવ્યું છે.

હવે પ્રશ્ન થાય કે સપ્તભંગીથી પ્રતિપાદ્ય એવા સત્ત્વ, અસત્ત્વ વગેરે પરસ્પર વિરોધી ધર્મોનું અવસ્થાન એક જ વસ્તુમાં કેવી રીતે સંભવી શકે ? તો તેના સમાધાન રૂપે શ્લોક-૨૪માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સ્વદ્રવ્ય, ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવ અને પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની ઉપાધિથી સત્ત્વ-અસત્ત્વ આદિ પરસ્પર વિરોધી ધર્મોની એક જ વસ્તુમાં અવસ્થિતિ સંભવે છે. આ પદાર્થને જાણ્યા વિના જ એકાંતવાદીઓ જ્યારે વસ્તુની અનન્તધર્માત્મકતાનો નિરાસ કરવા માટે તત્પર થાય છે, ત્યારે તેઓ ન્યાયમાર્ગથી ભ્રષ્ટ થાય છે.

આમ, સપ્તભંગીના પ્રયોજનને જણાવીને શ્લોક ક્રમાંક ૨૫માં

સપ્તભંગીના મૂલ ૪ ભેદોનું નિરૂપણ કરીને સપ્તભંગી કેવળજ્ઞાન દ્વારા જ્ઞાત અનેકાન્તતત્ત્વના સાર રૂપે છે એમ જણાવવામાં આવેલ છે.

ઉપરોક્ત રીતે વસ્તુની અનન્તધર્માત્મકતા સર્વજ્ઞ દ્વારા જ્ઞાત હોવા છતાં પણ નિત્ય-એકાન્તવાદી અને અનિત્ય-એકાન્તવાદી બંને પરસ્પર પોતપોતાને અભિમત વસ્તુ સ્વરૂપને સિદ્ધ કરવા જતાં વસ્તુના યથાર્થસ્વરૂપનો જ અપલાપ થવાથી સ્વ-સ્વ પક્ષનો જ નાશ કરી રહ્યા છે. જ્યારે, જિનશાસનએ વસ્તુના પરસ્પર સાપેક્ષ નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ આદિ ધર્મોનો સ્વીકાર કરીને વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપનો જ સ્વીકાર કરે છે અને તેના દ્વારા શ્રી જિનશાસન એ જય પામે છે.

ઉપર પ્રમાણે ૨૬માં શ્લોકમાં અનેકાન્તવાદની મહત્તાને જણાવીને હવે ૨૭માં શ્લોકમાં એકાન્તવાદના સ્વીકારથી પ્રાપ્ત થતી આપત્તિઓનું નિદર્શન કરતાં છતાં ગ્રંથકાર જણાવે છે કે એકાન્તવાદમાં પુણ્ય, પાપ, સુખ-દુઃખનો ઉપભોગ, સંસારનું બંધન અને સંસારથી મુક્તિ વગેરે ઘટી શકતું નથી. આમ હોવા છતાં પણ પરતીર્થિકોને એકાન્તવાદ રૂપ દુર્નયનું જ પ્રતિપાદન કરવાની જે ટેવ પડી છે, તેના કારણે તેઓ એ સકલ જગતને ઉલટા માર્ગે દોરીને જગતનો નાશ કર્યો છે, જગતની વ્યવસ્થાને છિન્ન-ભિન્ન કરી નાખી છે.

ઉપરમાં જણાવવામાં આવ્યું કે અન્યતીર્થિકોએ દુર્નયનું જ પ્રતિપાદન કર્યું છે - દરેક વસ્તુ સત્ જ છે અથવા અસત્ જ છે. તો, હવે વીતરાગ સર્વજ્ઞ ભગવંતે તે દુર્નયનું નિરાકરણ કેવી રીતે કર્યું ? તેના ઉત્તર રૂપે ૨૮માં શ્લોકમાં ગ્રંથકારે જણાવ્યું છે કે જગતના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણવા વાળા ભગવાને નયના અભિપ્રાયમાં સત્ છે કે અસત્ છે અને પ્રમાણમાં કથંચિદ્ સત્ કે અસત્ છે - આ પ્રમાણે વસ્તુનું સ્વરૂપ જણાવીને દુર્નયનું નિરાકરણ કર્યું છે.

કેટલાક પરતીર્થિકો જીવોની સંખ્યા પરિમિત માને છે, તેઓની માન્યતાનુસાર તો મુક્ત થયેલા જીવોનું સંસારમાં પુનરાગમન થવું જોઇએ

અન્યથા સંસારમાં જીવોની સત્તાના અભાવનો પ્રસંગ આવશે. પરંતુ, વીતરાગ સર્વજ્ઞ ભગવંતે જીવોની સંખ્યા અનંત જણાવેલ હોવાથી ઉપરોક્ત દોષનો પ્રસંગ આવતો નથી. આમ વસ્તુના સ્વરૂપના વિષયમાં તો અન્યતીર્થિકોમાં યથાર્થવાદિતાનો અભાવ છે, તેમ જીવોની સંખ્યાના વિષયમાં પણ તેઓમાં યથાર્થવાદિતાનો અભાવ છે.

અહિં સુધી, ગ્રંથકારે એકાન્તવાદ અને અનેકાન્તવાદમાં ભેદ દર્શાવતા છતાં એકાન્તવાદો એ વસ્તુના અયથાર્થસ્વરૂપનું ગ્રહણ કરનારા છે એમ ઉપસ્થાનપન કર્યું. હવે, શ્લોક - ૩૦માં ગ્રંથકાર ઉપરોક્ત કથનનો ઉપસંહાર કરતાં છતાં એકાન્તવાદ અને અનેકાન્તવાદની સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે પરતીર્થિકો પરસ્પરવિરોધ ધરાવતા હોવાથી તેઓ એક-બીજામાં માત્સર્યને ધારણ કરે છે. જ્યારે, પ્રભુ તારો- સર્વજ્ઞનો સિદ્ધાન્ત એ સર્વનયનો એકરૂપે - કોઇપણ પ્રકારના પક્ષપાત વિના સ્વીકાર કરનાર હોવાથી પક્ષપાત રહિત છે. જેથી તું કોઇપણ એકાન્તવાદ ઉપર માત્સર્યને ધારણ કરતો નથી. પરંતુ તેઓમાં જે આંશિકસત્ય છે તેનો સ્વીકાર અને તેઓમાં રહેલા દોષોનું નિવારણ કરે છે.

અહિં ૩૦ શ્લોક સુધી સર્વજ્ઞ ભગવંતની યથાર્થવાદિતાની સ્તુતિ કર્યા બાદ ૩૧માં શ્લોકમાં ગ્રંથકાર સર્વજ્ઞના વચનના પ્રભાવનું વર્ણન કરવામાં પોતાના અસામર્થ્યને જણાવતાં છતાં કહે છે — પ્રભુ તારા વચનના સંપૂર્ણ વૈભવને વર્ણવવાની અમે ઇચ્છા રાખીએ તો પણ આ ઇચ્છા સમુદ્રને હાથ વડે પાર પામવાની અને ચન્દ્રના કિરણોનું પાન કરવાની તૃષ્ણા સમાન છે, આ ઇચ્છાની પૂર્તિ કેમેય કરી શકાય તેમ નથી. તેમ પ્રભુ વચનના પ્રભાવનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરવું અશક્ય જ છે.

આમ, એકાન્તવાદી એવા પરતીર્થિકોની અયથાર્થવાદિતા અને સર્વજ્ઞ ભગવંતની યથાર્થવાદિતાની જગત ઉપર શું અસર થઇ તેને ગ્રંથકાર ૩૨માં શ્લોકમાં જણાવે છે — જગતના સર્વે બુદ્ધિમાન પુરૂષો તારી - વર્ધમાન

સ્વામીની જે સેવા કરે છે તેનું કારણ એ છે કે પરતીર્થિકો એ તત્ત્વ-અતત્ત્વનો વિવેક કર્યા વિના જગતના સ્વરૂપનો ઉપદેશ આપીને જગતને ડુબાડવાનું કામ કર્યું છે જ્યારે, તે - વર્ધમાન સ્વામીએ જગતના યથાર્થસ્વરૂપનો ઉપદેશ આપીને જગતનો ઉદ્ધાર કરવાનું કામ કર્યું છે.

આ પ્રમાણે ગ્રંથના અંતમાં ગ્રંથકાર શ્રી કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રાચાર્યએ વર્ધમાનસ્વામીને અવિસંવાદી વચનવાળા કહી તેઓમાં આપ્તત્વને સંગત કર્યું છે, ગ્રંથના પ્રતિજ્ઞાત વિષયનું નિગમન કરતાં છતાં ગ્રંથને પૂર્ણ કર્યો છે.

પ્રસ્તુત સંપાદનના મુખ્યવિષયભૂતવૃત્તિવિચાર

આ વૃત્તિના કર્તા અજ્ઞાત છે. તેમજ આ વૃત્તિ આચાર્ય શ્રી મલ્લિષેણસૂરિ વિરચિત સ્યાદ્વાદમંજરી નામક વૃત્તિમાંથી ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી હોય તેમ જણાય છે. સ્યાદ્વાદમંજરીમાં મૂલકારિકાના શબ્દોથી અતિરિક્ત ભાવોનો પણ વિશેષ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, જ્યારે આ વૃત્તિમાં તે વિશેષવિચારનો પરિત્યાગ કરીને મૂલમાત્રને સ્પર્શ કરનાર વિચારમાત્રનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રસ્તુતવૃત્તિ મૂલસૂત્રગ્રાહી હોવાથી તેના અભ્યંતર સ્વરૂપનો અધિક વિચાર કરવામાં નથી આવતો. વિશેષ જિજ્ઞાસુ એ સ્વયં તે વૃત્તિનું અવલોકન કરવું.

હસ્તપ્રત પરિચય

પ્રસ્તુતવૃત્તિની એક હસ્તપ્રત મોહનલાલજી જૈનજ્ઞાન ભંડાર - ગોપીપુરા, સુરતમાં જોવામાં આવી અને તેનું સંપાદન - પ્રકાશન કરવાની ભાવના જાગી. પૂજ્ય ગુરૂદેવ સમક્ષ તે ભાવનાને વ્યક્ત કરી. પૂજ્ય ગુરુદેવે સહર્ષ સંમતિ આપી. ચેન્નઇના ચાતુર્માસ દરમિયાન મદ્રાસ યુનિવર્સીટીના પ્રોફેસર શ્રી કે. શ્રીનિવાસન પાસે લિપ્યંતર કરાવ્યું, ત્યારબાદ તેનું સંશોધન કરતાં કેટલાક સ્થળે પાઠો અપૂર્ણ જણાયા. જેમકે, વૃત્તિના મંગલાચરણનો અભાવ વગેરે. આથી પૂ. પંન્યાસ શ્રીવૈરાગ્યરતિ વિજયજી મહારાજનો

સંપર્ક સાધીને પ્રસ્તુત વૃત્તિને લગતી વિગત મંગાવી અને તેઓશ્રીએ તેની અન્ય હસ્તપ્રતોની સૂચી મોકલી આપી. તે સૂચીના આધારે એક હસ્તપ્રત વર્ધમાન જૈન જ્ઞાનભંડાર, જૈન શ્વેતાંબર મહાસભા, હાથીપોળ, ઉદયપુર ડા. નં. 25/પ્ર. નં. 1077 મંગાવીને તેના આધારે પૂર્વકૃત લિપ્યંતરનું સંશોધન કર્યું. હવે, એક વિશેષ વાત એ છે કે જ્યારે આ ગ્રંથની પ્રેસમેટર સંપૂર્ણ તૈયાર થવા આવી હતી, ત્યાં જ ખેતરવસી પાટણ જૈન ઉપાશ્રયમાં રહેલ જ્ઞાનભંડારમાંથી આજ ગ્રંથનું એક પ્રાચીન પુસ્તક પ્રાપ્ત થયું કે જે આજથી 99 વર્ષ પૂર્વે પ્રકાશિત થયેલ. તે પુસ્તકને પણ સામે રાખીને આ ગ્રંથનું સંશોધન કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રાપ્ત થતી માહિતી અનુસાર ઉપા. યશોવિજયજી મ.સા. એ પણ આ ગ્રંથ ઉપર એક વૃત્તિની રચના કરી હતી, પણ તે કાળની ગર્તામાં ધરબાઇ ગઇ હોવાથી હાલ તે ઉપલબ્ધ થતી નથી. જો કે પૂ. આ. શ્રી અજીતશેખરસૂરિ મ.સા. દ્વારા કરવામાં આવેલ આ ગ્રંથ (સ્યાદ્વાદમંજરી)ના ભાષાંતરની પ્રસ્તાવનામાં જે ભંડારનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો, ત્યાં તપાસ કરાવી હતી, છતાં પણ ત્યાંથી તે વૃત્તિની હસ્તપ્રત મળી શકી નથી. પરંતુ, આશા અમર છે — આ ન્યાયે આપણે સહુ આશા રાખીએ કે આ વૃત્તિ મળે અને ઉપા. યશોવિજયજી મ.સા.ની પ્રજ્ઞાના ઉન્મેષનો આપણને સહુને એક સ્પર્શ મળે. !

પ્રસ્તુત વૃત્તિનું જે હસ્તપ્રતનાં આધારે લિપ્યંતર - સંશોધન કરવામાં આવ્યું છે તે પ્રતનું લેખન જૈતારણમાં દીપચન્દ મુનિ દ્વારા સં. ૧૯૫૬ ચૈત્ર સુદ-૧ના દિવસે કરવામાં આવ્યું હતુ. આ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ પ્રતિના અંતમાં રહેલ પ્રશસ્તિમાં કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રસ્તુત વૃત્તિનું સંપાદન કરવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે જે અભ્યાસુઓ વિસ્તાર રૂચિ ધરાવતા નથી અથવા જેઓને મૂલમાત્રનો જ અર્થ અપેક્ષિત છે તેઓને આ વૃત્તિ ઉપકારક બને !

આ પુસ્તકના અંતે પરિશિષ્ટમાં અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા અને અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા ગુજરાતી અર્થ સાથે મૂકવામાં આવેલ છે. આ ગુજરાતી અર્થ પ. પૂ. પંન્યાસ શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી મહારાજ દ્વારા સંપાદિત 'જિન-ભક્તિ' પુસ્તકમાંથી સાભાર ગ્રહણ કરેલ છે.

પ્રસ્તુત પ્રસ્તાવનામાં પં. શ્રી દલસુખભાઈ માલવણીયાના લેખોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

સંપાદન કાર્યમાં કેટલાક વિષયોમાં મનીષ મોદી (હિન્દી ગ્રંથ કાર્યાલય)ના સૂચનો ઉપયોગી બન્યા છે તે બદલ તેમનો આભાર.

ઉપકાર સ્મરણ

પ.પૂ. તપાગચ્છાધિપતિ સચ્ચારિત્રચૂડામણિ શ્રુતોદધિનિમગ્ન ગુરુદેવ આચાર્ય શ્રી વિજય **રામસૂરીશ્વરજી મહારાજા** (ડહેલાવાળા) કે જેઓએ મારા જેવા પામરને સંયમજીવનનું દાન આપીને આત્મકલ્યાણના માર્ગે પ્રસ્થાન કરાવ્યું.

પ.પૂ. ગુરુદેવ આચાર્ય શ્રી વિજય **જગચ્ચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા** (ડહેલાવાળા) કે જેઓએ મારું યોગ-ક્ષેમ કરીને સંયમજીવનને સપ્રાણ બનાવ્યું છે.

પ.પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય **કલ્પયશસૂરીશ્વરજી મહારાજા** કે જેઓએ મને સંયમજીવનમાં જ્ઞાનાદિ યોગોમાં સતત પ્રોત્સાહિત કર્યો છે.

સર્વે રત્નાધિક આદિ મુનિભગવંતોએ મારી શારીરિક અસ્વસ્થતામાં મને દ્રવ્ય - ભાવ સમાધિ આપવાનું કાર્ય કર્યું છે.

ગુરુરામ સ્વર્ગારોહણ દિન
ફાગણ વદ - 9, વિ.સં. 2079
તા. 15-3-2023, ગુરુવાર
ઉપનગર જૈન સંઘ, મહેસાણા

પૂ. રામ-જગચ્ચન્દ્રસૂરીશ્વરજી
મહારાજાનો ચરણચંચરિક
મુનિ વિશ્વચંદ્ર વિ.

अन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिका

कलिकालसर्वज्ञ-श्रीहेमचन्द्राचार्य-विरचिता अज्ञातकर्तृकावचूरिसहिता

अन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिका

अनन्तविज्ञानमतीतदोष-
मबाध्यसिद्धान्तममर्त्यपूज्यम् ।
श्रीवर्धमानं जिनमाप्तमुख्यं,
स्वयम्भुवं स्तोतुमहं यतिष्ये ॥१॥

(अवचूरिकृन्मङ्गलम्)

यस्य ज्ञानमनन्तवस्तुविषयं यः पूज्यते देवतै-
र्नित्यं यस्य वचो न दुर्नयकृतैः कोलाहलैर्लुप्यते ।
रागद्वेषमुखद्विषां च परिषत्क्षिप्ता क्षणाद् येन सा
स श्रीवीरविभुर्विधूतकलुषां बुद्धिं विधत्तां मम ॥१॥

अनन्तेति । श्रीवर्धमानं जिनमहं स्तोतुं यतिष्य इति क्रियासंबन्धः। किं विशिष्टं **अनन्तम**प्रतिपाति विशिष्टं सर्वद्रव्य-पर्यायविषयत्वेनोत्कृष्टं ज्ञानं केवलाख्यं **विज्ञानम्**, ततोऽनन्तं विज्ञानं यस्य सोऽनन्तविज्ञानस्तम् । तथा पुनः किंविशिष्टम्-**अतीतदोषम्** अतीता निःसत्ताकीभूतत्वेनाऽतिक्रान्ता दोषा रागादयो यस्मात् स तथा तम् । तथाऽ**बाध्यः** परैर्बाधितुमशक्यः **सिद्धान्तः** स्याद्वादलक्षणो यस्य स तम् । तथाऽ**मर्त्या** देवास्तेषामपि पूज्यमाराध्यम् । अत्र च श्रीवर्धमानस्वामिनश्चत्वारो मूलातिशया प्रतिपादिता विशेषणद्वारेण। एवं पूर्वार्धे चत्वारोऽतिशया उक्ताः । अनन्त-

विज्ञानत्वं च सामान्यकेवलिनामप्यवश्यम्भावीत्यतस्तद्व्यवच्छेदार्थं श्री**वर्धमान**मिति विशेष्यपदमपि विशेषणरूपतया व्याख्यायते — श्रिया चतुस्त्रिंशदतिशयसमृद्ध्यनुभवात्मकभावार्हन्त्यरूपतया **वर्धमानं** वर्धिष्णूम् । तथा अतीतदोषता चोपशान्तमोहगुणस्थानवर्त्तिनामपि संभवतीत्यतः क्षीणमोहाख्याऽप्रतिपातिगुणस्थानप्राप्तिप्रतिपत्त्यर्थं **जिनमि**ति विशेषणं रागादिजेतृत्वाज्जिनः समूलङ्काषङ्कषितरागादिदोष इति । अबाध्यसिद्धान्तता च श्रुतकेवलिष्वपि दृश्यतेऽतस्तदपोहाय **आप्तमुख्यमि**ति विशेषणम्, आप्तिर्हि रागद्वेषमोहानामैकान्तिक आत्यन्तिकश्च क्षयः, सा येषामस्तीति ते खल्वाप्ताः, अभ्रादित्वा-न्मत्वर्थीयो'अ'प्रत्ययः, तेषां मध्ये मुखमिव सर्वाङ्गानां प्रधानत्वेन मुख्यम् । ***शाखादेर्य [सि.हे.७।१।११४]*** इति तुल्ये यः । अमर्त्यपूज्यता च तथाविधगुरूपदेशपरिचर्यापर्याप्तविद्याचरण-सम्पन्नानां सामान्यमुनीनामपि संभवति, अतस्तन्निराकरणाय **स्वयम्भूवमि**ति विशेषणम् । स्वयमात्मनैव परोपदेशनिरपेक्ष-तयावगततत्त्वो भवति इति स्वयम्भूः स्वयंसम्बुद्धस्तम् । एवम्विधं चरमजिनेन्द्रं स्तोतुं स्तुतिविषयीकर्तुं यतिष्ये यत्नं करिष्यामि ॥१॥

अस्यां स्तुतावन्ययोगव्यवछेदोऽधिकृतस्तस्य च तीर्थान्त-रीयपरिकल्पिततत्त्वाभासनिरासेन तेषामाप्तत्वव्यवछेदः स्वरूपम् । तच्च भगवतो यथावस्थितवस्तुतत्त्ववादिख्यापनेनैव प्रामाण्य-मश्नुते । अतस्स्तुतिकारस्त्रिजगत्गुरोर्निश्शेषगुणस्तुतिश्रद्धालुरपि सद्भूतवस्तुवादित्वाख्यं गुणविशेषमेव वर्णयितुमात्मनोऽभिप्रायमा विःकुर्वन्नाह –

अयं जनो नाथ ! तव स्तवाय
गुणान्तरेभ्यः स्पृहयालुरेव ।
विगाहतां किन्तु यथार्थवाद-
मेकं परीक्षाविधिदुर्विदग्धः ।।२।।

अयमिति । हे **नाथ** ! मल्लक्षणोऽयं **जनस्तव गुणान्तरेभ्यो** यथार्थवादव्यतिरिक्तेभ्योऽनन्यसाधारणशारीरलक्षणादिभ्यः **स्पृहयालुरेव** श्रद्धालुरेव। किमर्थम् ? **स्तवाय** स्तुतिकरणाय, इयं ***तादर्थ्ये [सि.हे.२/२/५४]*** चतुर्थी । पूर्वत्र तु ***स्पृहेर्व्याप्यं वा [सि.हे.२/२/२६]*** इति लक्षणा चतुर्थी। तव गुणान्तराण्यपि स्तोतुं स्पृहावानेवायं जन इति भावः। ननु यदि गुणान्तरस्तुतावपि स्पृहयालुत्वं तत्किमर्थं तत्रोपेक्षा ? इत्याशङ्क्योत्तरार्धमाह – **किन्त्विति** अभ्युपगमविशेषद्योतने निपातः । एकमेव यथार्थवादं यथावस्थितवस्तुतत्त्वप्रख्यापनाख्यं त्वदीयगुणमयं जनो विगाहतां स्तुतिक्रियया समन्ताद्व्याप्नोतु । तस्मिन्नेकस्मिन्नपि गुणे वर्णिते तन्त्रान्तरीयदैवतेभ्यो विशेषख्यापनद्वारेण वस्तुतः सर्वगुणस्तवनसिद्धेः ।

अथ प्रस्तुतगुणस्तुतिः सम्यग्परीक्षाक्षमाणामेव दिव्यदृशामौचितीमञ्चति नार्वाग्दृशां भवादृशां इत्याशङ्कां विशेषणद्वारेण निराकरोति — यतोऽयं जनः परीक्षाविधिदुर्विदग्धः अधिकृतगुणविशेषपरीक्षणविधौ दुर्विदग्धः पण्डितम्मन्य इति यावत् । अयमाशयः— यद्यपि जगद्गुरोर्यथार्थवादित्वगुणपरीक्षणं मादृशां

मतेरगोचरस्तथापि भक्तिश्रद्धाऽतिशयात्तस्यामहमात्मानं दुर्विदग्धमिव मन्य इति । विशुद्धश्रद्धाभक्तिव्यक्तिमात्रस्वरूपत्वात् स्तुतेरिति ॥२॥

अथ ये कुतीर्थ्याः कुशास्त्रवासनावासितस्वान्ततया त्रिभुवनस्वामिनं स्वामित्वेन न प्रतिपन्नास्तानपि तत्त्वविचारणां प्रति शिक्षयन्नाह –

गुणेष्वसूयां दधतः परेऽमी मा
शिश्रियन्नाम भवन्तमीशम् ।
तथापि संमील्य विलोचनानि
विचारयन्तां नयवर्त्म सत्यम् ।।३।।

गुणेष्विति । **अमी** इति 'अदसस्तु विप्रकृष्टे' इति वचनात् तत्त्वातत्त्वविमर्शबाह्यतया दूरीकरणार्हत्वाद्विप्रकृष्टाः **परे** कुतीर्थिकाःभवन्तं त्वामनन्यसामान्यसकलगुणनिलयमपि, **मा ईशं शिश्रियन्** - मा स्वामित्वेन प्रतिपद्यन्ताम् । यतो **गुणेष्वसूयां दधतो** गुणेषु बद्धमत्सराः, गुणेषु दोषाविष्करणं ह्यसूया, यो हि यत्र मत्सरी भवति स तदाश्रयं नानुरुध्यते न आद्रियते यथा माधुर्यमत्सरी करभः पुण्ड्रेक्षुकाण्डम्, गुणाश्रयश्च भगवान् । एवं परतीर्थिकानां भगवदाज्ञाप्रतिपत्तिं प्रतिषिध्य स्तुतिकारो माध्यस्थमिवाऽऽस्थाय तान्प्रति हितशिक्षामुत्तरार्धेनोपदिशति- **तथापि** त्वदाज्ञाप्रतिपत्तेरभावेऽपि लोचनानि नेत्राणि संमील्य मिलितपुटीकृत्य सत्यं युक्तियुक्तं **नयवर्त्म** न्यायमार्गं **विचारयन्तां** विमर्शविषयीकुर्वन्तु ।।३।।

अथ यथावन्नयवर्त्मविचारमेव प्रपञ्चयितुं पराभिप्रेततत्त्वानां प्रामाण्यं निराकुर्वन्नादितस्तावत्काव्यषट्केनौलूक्यमताभिमततत्त्वानि दूषयितुकामस्तदन्तःपातिनौ प्रथमतरं सामान्यविशेषौ निराकुर्वन्नाह –

स्वतोऽनुवृत्तिव्यतिवृत्तिभाजो
भावा न भावान्तरनेयरूपाः ।
परात्मतत्त्वादतथात्मतत्वाद् द्वयं
वदन्तोऽकुशलाः स्खलन्ति ॥४॥

स्वत इति । अभवन् भवन्ति भविष्यन्ति चेति **भावाः** पदार्थाः आत्मपुद्गलादयस्ते स्वत इति सर्वं वाक्यं सावधारणमामनन्तीती **स्वत** एव आत्मीयस्वरूपादेवाऽ**नुवृत्तिव्यतिवृत्तिभाजः** । एकाकारा प्रतीतिरेकशब्दवाच्यता चाऽनुवृत्तिः, व्यतिवृत्तिर्व्यावृत्तिः, सजातीय विजातीयेभ्यः सर्वथा व्यवच्छेदः, ते उभे अपि संवलिते भजन्ते आश्रयन्तीति अनुवृत्तिव्यतिवृत्तिभाजः सामान्यविशेषोभयात्मका इत्यर्थः । अस्यैवार्थस्य व्यतिरेकमाह **न भावान्तरनेयरूपा** इति । **न** इति निषेधे, भावान्तराभ्यां पराभिमताभ्यां द्रव्यगुणकर्मसमवायेभ्यः पदार्थान्तराभ्यां भावव्यतिरिक्तसामान्यविशेषाभ्यां **नेयं** प्रतीतिविषयं प्रापणीयं रूपं यथासङ्ख्यमनुवृत्तिव्यतिवृत्तिलक्षणं स्वरूपं येषां ते तथोक्ताः ।

तदेवं सामान्यविशेषयोः स्वतत्त्वं यथावदनवबुध्यमाना **अकुशला** अतत्त्वाभिनिविष्टदृष्टयः तीर्थान्तरीयाः **स्खलन्ति**

न्यायमार्गाद् भ्रश्यन्ति निरुत्तरीभवन्तीत्यर्थः । किं कुर्वन्तः? **द्वयम्** अनुवृत्तिव्यावृत्तिलक्षणं प्रत्ययद्वयं वदन्तः । कस्मादेतत्प्रत्ययद्वयं वदन्तः ? इत्याह- **परात्मतत्त्वात्** परौ पदार्थेभ्यो व्यतिरिक्तत्वादन्यौ परस्परनिरपेक्षौ च यौ सामान्यविशेषौ तयोर्यदात्मतत्त्वं स्वरूपमनुवृत्तिव्यावृत्तिलक्षणं तस्मात् तदाश्रित्येत्यर्थः । कथं भूतात् ? **अतथात्मतत्त्वात्** । यथा येनैकान्तभेदलक्षणेन प्रकारेण परैः परिकल्पितम्, न तथा तेन प्रकारेणात्मतत्त्वं स्वरूपं यस्य तत्तथा तस्मात् ॥४॥

अथ तदभिमतावेकान्तनित्यानित्यपक्षौ दूषयन्नाह–

आदीपमाव्योम समस्वभावं
स्याद्वादमुद्राऽनतिभेदि वस्तु ।
तन्नित्यमेवैकमनित्यमन्य
दितित्वदाज्ञाद्विषतां प्रलापाः ॥५॥

आदीपमिति । आदिपं दीपादारभ्य **आव्योम** व्योम मर्यादीकृत्य सर्ववस्तुपदार्थस्वरूपं **समस्वभावम्** समस्तुल्यः स्वभावः स्वरूपं यस्य तत्तथा । समस्वभावत्वं कुतः? इति विशेषणद्वारेण हेतुमाह - **स्याद्वादमुद्रानतिभेदि** । स्यादित्यव्ययमनेकान्तद्योतकम्, ततः- स्याद्वादोऽनेकान्तवादः नित्यानित्याद्यनेकधर्मशबलैकवस्त्वभ्युपगम इति यावत् तस्य मुद्रा मर्यादा, तां नातिभिनत्ति नातिक्रामतीति **स्याद्वादमुद्रानतिभेदि** ।

अथोत्तरार्धं विव्रियते - एवं चोत्पादव्ययध्रौव्याऽऽत्मकत्वे सर्वभावानां सिद्धेऽपि तद्वस्तु एकमाकाशात्मादिकं, **नित्यमेव**, अन्यच्च प्रदीपघटादिकम**नित्यमेव**, इत्येवकारोऽत्रापि संबध्यते, इत्थं हि दुर्नयवादापत्तिः । अनन्तधर्मात्मकत्वे वस्तुनि स्वाभिप्रेतनित्यत्वाऽऽदिधर्मसमर्थनप्रवणाः शेषधर्मतिरस्कारेण प्रवर्तमाना दुर्नया इति तल्लक्षणात् । इत्यनेनोल्लेखेन त्वदाज्ञाद्विषतां भवत्प्रणीत-शासनविरोधिनां प्रलापाः प्रलपितान्यसंबद्धवाक्यानीति यावत् ॥५॥

अथ तदभिमतमीश्वरस्य जगत्कर्तृत्वाभ्युपगमं मिथ्याभिनि-वेशरूपं निरूपयन्नाह -

कर्त्ताऽस्ति कश्चिज्जगतः स चैकः
स सर्वगः स स्ववशः स नित्यः ।
इमाः कुहेवाकविडम्बनाः स्यु-
स्तेषां न येषामनुशासकस्त्वम् ॥६॥

कर्त्तास्तीति । **जगतः** प्रत्यक्षादिप्रमाणोपलक्ष्यमाणचरा-चररूपस्य विश्वत्रयस्य कश्चिद् अनिर्वचनीयस्वरूपः पुरुषविशेषः कर्त्ता स्रष्टाऽस्ति विद्यते । तेषां प्रमाणानि उर्वीपर्वततर्वादिकं सर्वं बुद्धिमत्कर्तृकं कार्यत्वात्, यद्यत्कार्यं तत्तत्सर्वं बुद्धिमत्कर्तृकं यथाघटस्तथा चेदं तस्माद् व्यतिरेके व्योमादि, यश्च बुद्धिमांस्त-त्कर्ता स भगवानीश्वर एवेति । तथा **स चैकः** । '**च**' पुनरर्थे, स पुनः पुरुषविशेष एकःऽद्वितीयः, बहूनां हि विश्वविधातृ-त्वस्वीकारे परस्परविमतिसंभावनया अनिवार्यत्वादेकैकस्य वस्तु-

नोऽन्यान्यरूपतया निर्माणे सर्वमसमञ्जसमापनीपद्यतेति । तथा **स सर्वगः** । सर्वत्र गच्छतीति सर्वगः सर्वव्यापी । तस्य हि प्रतिनियत-देशवर्त्तित्वेऽनियतदेशवृत्तीनां विश्वत्रयान्तर्वर्त्तिपदार्थसार्थानां यथाव-न्निर्माणाऽनुपपत्तिः । कुम्भकारादिषु तथा दर्शनात् । अथवा सर्वं गच्छतीति जानातीति सर्वगः सर्वज्ञः, सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति वचनात् । सर्वज्ञत्वाभावे हि यथोचितोपादानकारणत्वाद्यनभिज्ञत्वा दनुरूपकार्योत्पत्तिर्न स्यात् । तथा **स स्ववशः** स्वतन्त्रः, पारतन्त्र्ये तस्य परमुखप्रेक्षितया मुख्यकर्तृत्वव्याघातादनीश्वरत्वापत्तिः । तथा **स नित्य** इति अप्रच्युताऽनुत्पन्नस्थिरैकरूपः । तस्य ह्यनित्यत्वे परोत्पाद्यतया कृतकत्वप्राप्तिः । अपेक्षितपरव्यापारो हि भावः स्वभावनिष्पत्तौ कृतक इत्युच्यते । यश्चापरस्तत्कर्ता कल्प्यते स नित्योऽनित्यो वा स्यात्, नित्यश्चेदधिकृतेश्वरेण किमपराद्धम् । अनित्यश्चेत्तस्याप्युत्पादकान्तरेण भाव्यम् । तस्याऽपि नित्यानित्य-कल्पनायामनवस्थादौस्थ्यमिति । तदेवमेकत्वादिविशेषणविशिष्टो भगवानीश्वरः त्रिजगत्कर्त्तेति पराभ्युपगममुपदर्श्योत्तरार्धेन तस्य दुष्ट-त्वमाचष्टे । **इमा** एता अनन्तरोक्ताः **कुहेवाकविडम्बनाः** कुत्सिता हेवाका आग्रहविशेषाः कदाग्रहा इत्यर्थः, ते एव विडम्बना विचारचातुरीबाह्यत्वेन तिरस्काररूपत्वाद्विगोपकप्रकाराः **स्युर्**भवेयुः, तेषां प्रामाणिकापसदानां येषां हे स्वामिन् ! **त्वं नानुशासको** न शिक्षादाता । तदभिनिवेशानां विडम्बनारूपत्वज्ञापनार्थमेव पराभिप्रेतपुरुषविशेषणेषु प्रत्येकं तच्छब्दप्रयोगमसूयागर्भमावि-र्भावयाञ्चकार स्तुतिकारः ॥६॥

अथ चैतन्यादयो रूपादयश्च धर्मा आत्मादेर्घटादेश्च धर्मिणोऽत्यन्तं व्यतिरिक्ता अपि समवायसंबन्धेन संबद्धाः सन्तो धर्मधर्मिव्यपदेशमश्नुवते इति तन्मतं दूषयन्नाह –

न धर्मधर्मित्वमतीवभेदे
वृत्त्याऽस्ति चेन्न त्रितयं चकास्ति ।
इहेदमित्यस्ति मतिश्च वृत्तौ
न गौणभेदोऽपि च लोकबाधः ॥७॥

न धर्मेति । धर्मधर्मिणोरतीवभेदे अतीवेत्यत्रेवशब्दो वाक्यालङ्कारे । तं च प्रायोऽतिशब्दात् किंवृत्तेश्च प्रयुञ्जते शाब्दिकाः। ततश्च घर्मधर्मिणोरतिभेदे एकान्तभिन्नत्वेऽङ्गीक्रियमाणे स्वभावहानेर्धर्मधर्मित्वं न स्यात् । अस्य धर्मिण इमे धर्मा, एषां धर्माणामयमाश्रयीभूतो धर्मीत्येवं सर्वप्रसिद्धं धर्मधर्मिव्यपदेशं न प्राप्नोति । तयोरत्यन्तभिन्नत्वेऽपि तत्कल्पनायां पदार्थान्तरधर्माणामपि विवक्षितधर्मधर्मित्वापत्तेः ।

एवमुक्ते सति परःप्रत्यवतिष्ठते । **वृत्त्यास्तीति** - अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानामिहप्रत्ययहेतुः संबन्धः समवायः । स च समवायनात्समवाय इति । द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषेषु पञ्चसु पदार्थेषु वर्त्तनाद् वृत्तिरिति व्याख्यायते । तया वृत्त्या समवायसंबन्धेन तयोर्धर्मधर्मिणोरितरेतरविनिर्लुण्ठितत्वेऽपि धर्मधर्मिव्यपदेश इष्यते, इति नानन्तरोक्तो दोष इति । अत्राऽऽचार्यः समाधत्ते – '**चेत्**' इति यद्येवं तव मतिः, सा प्रत्यक्षप्रतिक्षिप्ता, यतो **न त्रितयं**

चकास्ति । अयं धर्मी इमे चास्य धर्मा, अयं चैतत्संबन्धनिबन्धनं समवाय इत्येतत्त्रितयं वस्तु **न चकास्ति** ज्ञानविषयतया न प्रतिभासते । अथ कथं न समवायस्य ज्ञाने प्रतिभानम् । यतस्तस्येहेति प्रत्ययः सावधानं साधनम्, इह तन्तुषु पट इत्यादि प्रतीतेरुपलम्भात् । अस्य च प्रत्ययस्य केवलधर्मधर्म्यनालम्बनत्वादस्ति समवायाख्यं पदार्थान्तरं तद्धेतुरिति पराशङ्कामभिधाय पुनराह **इहेदमित्यस्ति मतिश्च वृत्ताविति** । इहेदमिति 'इह इदम्' इति आश्रयाश्रयिभावहेतुक इहप्रत्ययो वृत्तावप्यस्ति समवायसंबन्धेऽपि विद्यते । '**च**' शब्दोऽपि शब्दार्थः, तस्य च व्यवहितः संबन्धस्तथैव च व्याख्यातम् ।

ननु पृथिव्यादीनां पृथिवीत्वादिसंबन्धनिबन्धनं समवायो मुख्यः, तत्र त्वतलादिप्रत्ययाभिव्यङ्ग्यस्य संगृहीतसकलावान्तरजातिलक्षणव्यक्तिभेदस्य सामान्यस्योद्भवात् । इह तु समवायस्यैकत्वेन व्यक्तिभेदाभावे जातेरनुभूतत्वाद्गौणोऽयं युष्मत्परिकल्पित इहेति प्रत्ययसाध्यः समवायत्वाभिसंबन्धः, तत्साध्यश्च समवाय इति । सिद्धान्तवादी प्राह- **न गौणभेद** इति । गौण इति योऽयं भेदः, स नास्ति गौणलक्षणाभावात् । तल्लक्षणं चेत्थमाचक्षते-

अव्यभिचारी मुख्योऽविकलोऽसाधारणोऽन्तरङ्गश्च ।
विपरीतो गौणोऽर्थः सति मुख्ये धीः कथं गौणे ॥

अपि च लोकबाध इति । अपि चेति दूषणाभ्युच्चये, लोकः- प्रामाणिकलोकः सामान्यलोकश्च, तेन बाधो विरोधो तदप्रतीतव्यवहारसाधनात् ॥७॥

अथ सत्ताभिधानं पदार्थान्तरम्, आत्मनश्च व्यतिरिक्तं ज्ञानाख्यं गुणम्, आत्मविशेषगुणश्छेदस्वरूपां च मुक्तिमज्ञानादङ्गीकृतवतः परानुपहसन्नाह –

सतामपि स्यात् क्वचिदेव सत्ता
चैतन्यमौपाधिकमात्मनोऽन्यत् ।
न संविदानन्दमयी च मुक्तिः
सुसूत्रमासूत्रितमत्वदीयैः ॥८॥

सतामिति । **सतामपि** सद्बुद्धिवेद्यतया साधारणानामपि षण्णां पदार्थानां मध्ये **क्वचिदेव** केषुचिदेव पदार्थेषु **सत्ता** सामान्ययोगः स्याद् भवेत्, न सर्वेषु । **तथा चैतन्यमित्यादि** । **चैतन्यं** ज्ञानम्, **आत्मनः** क्षेत्रज्ञाद, **अन्यद्** अत्यन्तव्यतिरिक्तम् । असमासकरणादत्यन्तमिति लभ्यते । अत्यन्तभेदे सति कथमात्मनः संबन्धि ज्ञानमिति व्यपदेश ? इति पराशङ्कापरिहारार्थमौ**पाधिकमिति** विशेषणद्वारेण हेत्वभिधानम् – उपाधेरागतमौपाधिकम् - समवाय संबन्धलक्षणेनोपाधिनाऽऽत्मनि समवेतमात्मनः स्वयं जडरूपत्वात् समवायसंबन्धोपढौकितमिति यावत् । तथा **न संविदित्यादि** । तथा मुक्तिः मोक्षः, न संविदानन्दमयी न ज्ञानसुखस्वरूपा, संविज्ज्ञानं, आनन्दः सौख्यम्, ततो द्वन्द्वः, संविदानन्दौ प्रकृतौ यस्यां सा संविदानन्दमयी । तादृशी न भवति, बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्न धर्माधर्मसंस्कारस्वरूपाणां नवानामात्मविशेषगुणानामत्यन्तोच्छेदो मोक्ष इति वचनात् । '**च**' शब्दः पूर्वोक्ताभ्युपगमद्वयसमुच्चये ।

तदेतदभ्युपगमत्रयमित्थं समर्थयद्भिः अत्वदीयैः त्वदाज्ञाबहिर्भूतैः, कणादमतानुगामिभिः **सुसूत्रमा**सूत्रितं सम्यगागमः प्रपञ्चितः, अथवा सुसूत्रमिति क्रियाविशेषणम्, शोभनं सूत्रं वस्तुव्यवस्थाघटनाविज्ञानं यत्रैवमासूत्रितं । तत्तच्छास्त्रार्थोपनिबन्धः कृत इति हृदयम् ॥८॥

अथ ते वादिनः कायप्रमाणत्वमात्मनः स्वयं संवेद्यमान-मप्यपलप्य तादृशकुशास्त्रसंपर्कविनष्टसदृष्टयस्तस्य विभुत्वं मन्यन्ते, अतस्तत्रोपालम्भमाह –

यत्रैव यो दृष्टगुणः स तत्र
कुम्भादिवन्निष्प्रतिपक्षमेतत् ।
तथापि देहाद् बहिरात्मतत्त्व-
मतत्त्ववादोपहताः पठन्ति ॥९॥

यो यत्रेति । **यत्रैव** देशे **यः** पदार्थः, **दृष्टगुणः**, दृष्टाः प्रत्यक्षादिप्रमाणतोऽनुभूताः, गुणाः - धर्मा यस्य स तथा, **स** पदार्थ**स्तत्रैव** विवक्षिते देश एवोपपद्यत इति क्रियाध्याहारोऽवगम्यः । पूर्वस्यैवकारस्यावधारणार्थस्यात्राप्यभिसंबन्धात्तत्रैव, नान्यत्रेत्यन्य-योगव्यवच्छेदः । अमुमेवार्थं दृष्टान्तेन दृढयति-**कुम्भादिवत्** इति घटादिवत् । यथा कुम्भादेर्यत्रैवदेशे रूपादयो गुणा उपलभ्यन्ते तत्रैव तस्यास्तित्वं प्रतीयते नान्यत्र, एवमात्मनोऽपि गुणाश्चैतन्यादयो देह एव दृश्यन्ते न बहिस्तस्मात्तत्प्रमाण एवायमिति ।

अथोत्तरार्द्धं व्याख्यायते - **तथापीत्यादि** । तथापि एवं निःसपत्नं व्यवस्थितेऽपि तत्त्वे, **अतत्त्ववादोपहताः**, अनाचारा

इत्यत्रेव नञः कुत्सार्थत्वात्कुत्सिततत्त्ववादेन तदभिमताऽऽप्ताभासपुरुषविशेषप्रणीतेन तत्त्वाभासप्ररूपणेनोपहता व्यामोहिताः, देहाद्बहिः शरीरव्यतिरिक्तेऽपि देशे आत्मतत्त्वम् आत्मस्वरूपं पठन्ति शास्त्ररूपतया प्रणयन्त इति ॥९॥

वैशेषिकनैयायिकयोः प्रायःसमानतन्त्रत्वादौलूक्यमते क्षिप्ते यौगमतमपि क्षिप्तमेवावसेयम् । पदार्थेषु च तयोरपि न तुल्या प्रतिपत्तिरिति साम्प्रतमक्षपादप्रतिपादितपदार्थानां सर्वेषां चतुर्थपुरुषार्थं प्रत्यसाधकतमत्वे वाच्येऽपि तदन्तःपातिनां छलजातिनिग्रहस्थानानां परोपन्यासनिरासमात्रफलतयाऽत्यन्तमनुपादेयत्वात्तदुपदेशददातुर्वैराग्यमुपहसन्नाह -

स्वयं विवादग्रहिले वितण्डा–
पाण्डित्यकण्डूलमुखे जनेऽस्मिन् ।
मायोपदेशात् परमर्म भिन्दन्
अहो ! विरक्तो मुनिरन्यदीयः ॥१०॥

स्वयमिति । अन्येऽविज्ञातत्वदाज्ञासारतयाऽनुपादेयनामानः परे, तेषामयं शास्तृत्वेन संबन्धी अन्यदीयो मुनिः, अक्षपादऋषिः, अहो ! विरक्तोऽहो ! वैराग्यवान् । अहो इत्युपहासगर्भमाश्चर्यं सूचयति । किं कुर्वन् ? **परमर्म भिन्दन्** जातावेकवचनात् परमर्माणि व्यथयन् । बहुभिरात्मप्रदेशैरधिष्ठिता देहावयवा मर्माणीति पारिभाषिकी संज्ञा, ततः उपचारात् साध्यस्वतत्त्वसाधनाऽव्यभिचारितया प्राणभूतः साधनोपन्यासोऽपि मर्मेव मर्म । कस्मात्

तद् भिन्दन् ? **मायोपदेशात्** हेतोः, माया परवञ्चनम्, तस्या उपदेशः छलजातिनिग्रहस्थानलक्षणपदार्थत्रयप्ररूपणद्वारेण शिष्येभ्यः प्रतिपादनम्, तस्माद् ***गुणादस्त्रियां नवा [सि.हे.२।२।७७]*** इत्यनेन हेतौ तृतीयाप्रसङ्गे पञ्चमी । कस्मिन् विषये मायामयमुपदिष्टवान् ? इत्याह - **अस्मिन्** प्रत्यक्षोपलक्ष्यमाणे जने तत्त्वातत्त्वविमर्शबहिर्मुखतया प्राकृतप्राये लोके । कथम्भूते ? स्वयम् - आत्मना परोपदेशनिरपेक्षमेव, विवादग्रहिले - विरुद्धः परस्परलक्ष्यीकृतपक्षाधिक्षेपदक्षो वादो वचनोपन्यासो विवादः ।

लब्धि ख्यात्यार्थिना तु स्याद्, दुःस्थितेनाऽमहात्मना ।
छलजातिप्रधानो यः स विवाद इति स्मृतः ॥

तेन ग्रहिल इव ग्रहगृहीत इव विवादग्रहिलः, तत्र, यथा ग्रहाद्यपस्मारपरवशपुरुषो यत्किञ्चनप्रलापी स्याद् एवमयमपि जन इति भावः । तथा वितण्डा प्रतिपक्षस्थापनाहीनं वाक्यम्, वितण्डयते आहन्यतेऽनया प्रतिपक्षसाधनमिति व्युत्पत्तेः।

वस्तुतस्त्वपरामृष्टतत्त्वातत्त्वविचारं मौखर्यं वितण्डा । तत्र यत्पाण्डित्यम् - अविकलं कौशलम्, तेन कण्डूलं मुखं लपनं यस्य स तथा तस्मिन् । कण्डूः खर्जूः, कण्डूरस्यास्तीति कण्डूलमित्यत्र सिध्मादित्वान्मत्वर्थीयो'लः' । यथा किलान्तरुत्पन्नकृमिकुलजनितां कण्डूतिं निरोद्धुमपारयन् पुरुषो व्याकुलतां कलयति, एवं तन्मुखमपि वितडापाण्डित्येनासंबद्धप्रलापचापलमाकलयत् कण्डूलमित्युपचर्यते ॥१०॥

अथाऽधुना मीमांसकभेदाभिमतं वेदविहितहिंसाया धर्महेतुत्वमुपपत्तिपुरस्सरं निरस्यन्नाह –

न धर्महेतुर्विहिताऽपि हिंसा
नोत्सृष्टमन्यार्थमपोद्यते च ।
स्वपुत्रघातान्नृपतित्वलिप्सा-
सब्रह्मचारिस्फुरितं परेषाम् ।।११।।

न धर्मेति । वेदविहिताऽपि वेदप्रतिपादिताऽपि, अत्राऽऽस्तां तावदविहिता हिंसा प्राणिप्राणव्यपरोपणरूपा न धर्महेतुः न धर्मानुबन्धनिबन्धनम् ।

अथ योऽयं 'न हिंस्यात् सर्वभूतानि'इत्यादिना हिंसानिषेधः स औत्सर्गिको मार्गः, वेदविहिता हिंसाऽपवादः ततश्चापवादेनोत्सर्गस्य बाधितत्वान्न श्रौतो विधिर्दोषाय, "उत्सर्गापवादयोरपवादो विधिर्बलीयान्" इत्याशङ्क्य स्तुतिकार आह - **नोत्सृष्टमित्यादि** । **अन्यार्थमिति** मध्यवर्त्तिपदं डमरुकमणिन्यायेनोभयत्राऽपि संबन्धनीयम् । **अन्यार्थमुत्सृष्टम्** अन्यस्मै कार्याय प्रयुक्तमुत्सर्गवाक्यं अन्यार्थप्रयुक्तेन वाक्येन **नापोद्यते**-नापवादगोचरीक्रियते । यमेवार्थमाश्रित्य शास्त्रेषूत्सर्गः प्रवर्त्तते, तमेवार्थमाश्रित्यापवादोऽपि प्रवर्त्तते, तयोर्निम्नोन्नतादिव्यवहारवत् परस्परसापेक्षत्वेनैकार्थसाधनविषयत्वात् । तदेवं स्थिते तेषां वादिनां चेष्टामुपमया दषूयति **स्वपुत्रेत्यादि** । परेषां भवत्प्रणीतप्रवचनपराङ्मुखानां **स्फुरितं** चेष्टितं **स्वपुत्रघातान्नृपतित्वलिप्सासब्रह्मचारि** निजसुतनिपातेन

राज्यप्राप्तिमनोरथसदृशम्॥११॥

साम्प्रतं नित्यपरोक्षज्ञानवादिनां मीमांसकभेदभट्टानामेकात्मसमवायिज्ञानान्तरवेद्यज्ञानवादिनां च यौगानां मतं कुट्टयन्नाह –

स्वार्थावबोधक्षम एव बोधः
प्रकाशते नार्थकथाऽन्यथा तु ।
परे परेभ्यो भयतस्तथापि
प्रपेदिरे ज्ञानमनात्मनिष्ठम् ॥१२॥

स्वार्थावबोधेति । **बोधो** ज्ञानं, स च **स्वार्थावबोधक्षम एव प्रकाशते** । स्वस्य आत्मस्वरूपस्य, अर्थस्य च पदार्थस्य योऽवबोधः परिच्छेदस्तत्र, क्षम एव समर्थ एव प्रतिभासत इत्ययोगव्यवच्छेदः । विपर्यये दूषणमाह - **नार्थकथान्यथात्विति । अन्यथेति** अर्थप्रकाशनेऽविवादात्, ज्ञानस्य स्वसंवेदितत्वाऽनभ्युपगमे **अर्थकथैव न** स्यात् । अर्थकथा पदार्थसंबन्धिनी वार्त्ता, सदसद्रूपात्मकं स्वरूपमिति यावत् । **तु** शब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमश्च, स चार्थकथया सह योजित एव । यदि हि ज्ञानं स्वसंवेदितं नेष्यते, तदा तेनाऽनेनाऽऽत्मज्ञानाय ज्ञानान्तरमपेक्षणीयं तेनाऽप्यपरमित्यनवस्था, ततो ज्ञानं तावत् स्वावबोध्यव्यग्रतामग्रम्, अर्थस्तु जडतया स्वरूपज्ञापनासमर्थ इति को नामार्थस्य कथामपि कथयेत् ।

तथाप्येवं ज्ञानस्य स्वसंविदतत्वे युक्त्या घटमानेऽपि परे तीर्थान्तरीया ज्ञानं कर्मतापन्नम्, अनात्मनिष्ठं न विद्यते, आत्मनः स्वस्य निष्ठा निश्चयो यस्य तदनात्मनिष्ठम्, अस्वसंविदितमित्यर्थः,

प्रपेदिरे प्रपन्नाः । कुतः ? इत्याह - **परेभ्यो भयतः**, परे-पूर्वपक्षवादिनः, तेभ्यः सकाशाद् ज्ञानस्य स्वसंविदितत्वं नोपपद्यते, स्वात्मनि क्रियाविरोधादित्युपालम्भसंभावनासंभवं यद्भयं तस्मात् तदाश्रित्येत्यर्थः ॥१२॥

अथ ये ब्रह्माऽद्वैतवादिनोऽविद्यापरपर्यायमायावशात् प्रतिभा-समानत्वेऽपि विश्वत्रयवर्त्तिवस्तुप्रपञ्चमपारमार्थिकं समर्थयन्ते, तन्मत-मुपहसन्नाह –

माया सती चेत् द्वयतत्त्वसिद्धि–
रथाऽसती हन्त कुतः प्रपञ्चः ।
मायैव चेदर्थसहा च तत्किं
माता च वन्ध्या च भवत्परेषाम् ॥१३॥

मायेति । तैर्वादिभिस्तात्त्विकाऽऽत्मब्रह्मव्यतिरिक्ता या मायाऽविद्या प्रपञ्चहेतुः परिकल्पिता, सा सद्रूपाऽसद्रूपा वेति **द्वयी गतीः**। सती सद्रूपा चेत् ? तदा द्वयतत्त्वसिद्धिः -द्वाववयवौ यस्य तत् द्वयम्, तथाविधं यत्तत्वं परमार्थस्तस्य सिद्धिः, अयमर्थः-एकं तावत् त्वदभिमतं तात्त्विकमात्मब्रह्म, द्वितीया च माया, तत्त्वस्वरूपा सद्रूपतयाऽङ्गीक्रियमाणत्वात् । तथाचाद्वैतवादस्य मूले निहितः कुठारः ।

अथेति पक्षान्तरद्योतने । यदि **असती** गगनाम्भोजवदवस्तुरूपा सा माया, ततः **हन्त** इत्युपदर्शने आश्चर्ये वा । **कुतः प्रपञ्चः ?** अयं त्रिभुवनोदरवर्त्ति पदार्थसार्थरूपः प्रपञ्चः कुतः ? न कुतोऽपि संभवीत्यर्थः । मायाया अवस्तुत्वेनाभ्युपगमाद्,

अवस्तुनश्च तुरगशृङ्गस्येव सर्वोपाख्याविरहितस्य साक्षात्क्रियमाणेदृशविवर्त्तजननेऽसमर्थत्वात् । किलेन्द्रजालादौ मृगतृष्णादौ वा मायोपदर्शितार्थानामर्थक्रियायामसामर्थ्यं दृष्टम्, अत्र तु तदपुलम्भात् कथं मायाव्यपदेशः श्रद्धीयतां ?

अथ मायाऽपि भविष्यति, अर्थक्रियासमर्थपदार्थोपदर्शनक्षमा च भविष्यतीति चेत् ? तर्हि स्ववचनविरोधः न हि भवति माता च वन्ध्या च, इत्येनमेवार्थं हृदि निधायोत्तरार्धमाह – **मायैव चेदित्यादि** अत्रैवकारोऽप्यर्थः, अपिः समुच्चयार्थः अग्रेतनचकारश्च तथा उभयोश्च समुच्चयार्थयोर्यौगपद्यद्योतकत्वं प्रतीतमेव । तदयं वाक्यार्थः - माया च भविष्यति अर्थसहा च भविष्यति । अर्थसहा अर्थक्रियासमर्थपदार्थोपदर्शनक्षमा, चेच्छब्दोऽत्र योज्यते इति चेत्, एवं परमाङ्शक्य तस्य स्ववचनविरोधमुद्भावयति । **तत्किं भवत्परेषां माता च वन्ध्या च** । **किमिति** सम्भावने, सम्भाव्यत एतत् । भवतो ये परे प्रतिपक्षास्तेषां भवत्परेषां भवद्व्यतिरिक्तानां भवदाज्ञापृथग्भूतत्वेन तेषां वादिनां यन्माता च भविष्यति वन्ध्या च भविष्यतीत्युपहासः । माता हि प्रसवधर्मिणी वनितोच्यते, वन्ध्या च तद्विपरीता । ततश्च माता चेत् कथं वन्ध्या ? वन्ध्या चेत् कथं माता ? तदेवं मायाया अवास्तव्याया अप्यर्थसहत्वेऽङ्गीक्रियमाणे प्रस्तुतवाक्यवत् स्पष्ट एव स्ववचनविरोध इति ॥१३॥

अथ स्वाभिमतसामान्यविशेषोभयात्मकवाच्यवाचकभावसमर्थनपुरस्सरं तीर्थान्तरीयप्रकल्पिततदेकान्तगोचरवाच्यवाचकभावनिरासद्वारेण तेषां प्रतिभावैभवाऽभावमाह –

अनेकमेकात्मकमेव वाच्यं
द्वयात्मकं वाचकमप्यवश्यं ।
अतोऽन्यथा वाचकवाच्य
कॢप्तावतावकानां प्रतिभाप्रमादः ॥१४॥

अनेकेति । **वाच्यम्**-अभिधेयम्, चेतनमचेतनं च वस्तु । एवकारस्याप्यर्थत्वात् । सामान्यरूपतया **एकात्मकमपि** व्यक्ति-भेदेनाऽ**नेकम्** - अनेकरूपम् । अथवा अनेकरूपमप्येकात्मकम्, अन्योन्यसंवलितत्वादित्थमपि व्याख्याने न दोषः। तथा च **वाचकम्**- अभिधायकम्, शब्दरूपम्, तद**प्यवश्यं** निश्चितम्, **द्वयात्मकं** सामान्यविशेषोभयात्मकत्वाद् एकानेकात्मकमित्यर्थः । उभयत्र वाच्यलिङ्गत्वेऽप्यव्यक्तत्वाद् नपुंसकत्वम् । अवश्यमिति पदं वाच्यवाचकयोरुभयोरप्येकानेकात्मकत्वं निश्चिन्वत्तदेकान्तं व्यवच्छिनत्ति । अतः उपदर्शितप्रकाराद् अन्यथा सामान्य-विशेषैकान्तरूपेण प्रकारेण वाच्यवाचकक्लृप्तौ वाच्यवाचकभाव-कल्पनायाम्, अतावकानाम् – अत्वदीयानाम्, अन्ययूथ्यानां प्रतिभाप्रमादः प्रज्ञास्खलितमिति ॥१४॥

इदानीं साङ्ख्याभिमतप्रकृतिपुरुषादितत्त्वानां विरोधावरुद्धत्वं ख्यापयन् तद्बालिशताविलसितानामपरिमितत्वं दर्शयति –

चिदर्थशून्या च जडा च बुद्धिः
शब्दादितन्मात्रजमम्बरादि ।

न बन्धमोक्षौ पुरुषस्य चेति
कियज्जडैर्न ग्रथितं विरोधि ॥१५॥

चिदिति । चित् चैतन्यशक्तिः आत्मस्वरूपभूता । **अर्थशून्या** विषयपरिच्छेदविरहिता, अर्थाऽध्यवसायस्य बुद्धिव्यापारादित्येका कल्पना । **बुद्धिश्च** महत्तत्त्वाख्या, **जडा** अनवबोधस्वरूपा इति द्वितीया । **अम्बरादि** व्योमप्रभृति भूतपञ्चकं, **शब्दादितन्मात्रजम्** शब्दादीनि यानि पञ्च तन्मात्राणि सूक्ष्मसंज्ञानि, तेभ्यो जातमुत्पन्नं शब्दादितन्मात्रजम् इति तृतीया । अत्र चशब्दो गम्यः । **पुरुषस्य च** प्रकृतिविकृत्यनात्मकस्यात्मनो **न बन्धमोक्षौ** किन्तु प्रकृतेरेवेति चतुर्थी । **इति**शब्दस्य प्रकारार्थत्वाद् एवंप्रकार-मन्यदपि **विरोधी**ति विरुद्धं पूर्वापरविरोधादिदोषाघ्रातम्, **जडै**र्मूर्खैः तत्त्वावबोधविधुरधीभिः कापिलैः **कियन्न ग्रथितं** कियन्न स्वशास्त्रेषूपनिबद्धम्, कियदित्यसूयागर्भम्, तत् प्ररूपित-विरुद्धार्थानामानन्त्येनेयत्तानवधारणादितिसंक्षेपः ॥१५॥

इदानीं ये प्रमाणादेकान्तेनाभिन्नं प्रमाणफलमाहुः, ये च बाह्यार्थप्रतिक्षेपेण ज्ञानाद्वैतमेवास्तीति ब्रुवते, तन्मतस्य विचार्यमाणत्वे विशशारुतामाह –

न तुल्यकालः फलहेतुभावो
हेतौ विलीने न फलस्य भावः ।
न संविदद्वैतपथेऽर्थसंविद्
विलूनशीर्णं सुगतेन्द्रजालम् ॥१६॥

न तुल्येति । **न तुल्यकालः फलहेतुभाव** इति । फलम् कार्यम्, हेतुः कारणम्, तयोर्भावः स्वरूपं कार्यकारणभावः, स तुल्यः कालः समानकालो न युज्यत इत्यर्थः ।

अथ क्षणान्तरित्वात्तयोः क्रमभावित्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह- **हेतौ विलीने** विनष्टे **न फलस्य** प्रमाणकार्यस्य **भाव** इति । हेतौ कारणे प्रमाणलक्षणे विलीने क्षणिकत्वादुत्पत्त्यन्तरमेव निरन्वयं विनष्टे फलस्य प्रमाणकार्यस्य न भावः सत्ता, निर्मूलत्वात् ।

अथोत्तरार्द्धमाह - तत्र च बाह्यार्थनिरपेक्षं ज्ञानाद्वैतमेव बौद्धविशेषा मन्वते तेषां प्रतिक्षेपः, तदाह - **न संविदद्वैत-पथेऽर्थसंविदिति** । सम्यगवैपरीत्येन विद्यतेऽवगम्यते वस्तुस्वरूप-मनयेति संवित् । स्वसंवेदनपक्षे तु संवेदनं संविद् ज्ञानं, तस्याऽद्वैतम्, द्वयोर्भावो द्विता, द्वितैव द्वैतम्, प्रज्ञादित्वात् स्वार्थिकेऽणि, न द्वैतमद्वैतम्, बाह्यार्थप्रतिक्षेपादेकत्वं संविदद्वैतम् ज्ञानमेवैकं तात्त्विकम्, न बाह्योऽर्थ इत्यभ्युपगम्यत इत्यर्थः, तस्य पन्था मार्गः संविदद्वैतपथस्तस्मिन् ज्ञानाद्वैतवादपक्ष इति यावत् । किमित्याह – **नार्थसंवित्** । येयं बहिर्मुखतयाऽर्थप्रतीतिः साक्षादनुभूयते सा न घटते इत्युपस्कारः । एतच्चानन्तरमेव भावितम् ।

एवं च स्थिते सति किमित्याह – **विलूनशीर्णं सुगतेन्द्र-जालमिति** । सुगतो मायापुत्रस्तस्य संबन्धि, तेन परिकल्पितं क्षणक्षयादि वस्तुजातम्, इन्द्रजालमिवेन्द्रजालम्, मतिव्यामोहविधातृत्वात् । सुगतेन्द्रजालं सर्वमिदं विलूनशीर्णं पूर्वं विलूनं पश्चाच्छीर्णं विलून-

शीर्णम्, यथा किञ्चित् तृणस्तम्बादि विलूनमेव शीर्यते विनश्यति, एवं तत्कल्पितमिदमिन्द्रजालं तृणजालप्रायं धारालयुक्तिशस्त्रिकयाच्छिन्नं विशर्यत इति ॥१६॥

अथ तत्त्वव्यवस्थापकप्रमाणादिचतुष्टयव्यवहारापलापिनः शून्यवादिनः सौगतजातीयांस्तत्कक्षीकृतपक्षसाधकस्य प्रमाण-स्याङ्गीकारानङ्गीकारलक्षणपक्षद्वयेऽपि तदभिमताऽर्थाऽसिद्धि-प्रदर्शनपूर्वकमुपहसन्नाह –

विना प्रमाणं परवन्न शून्यः
स्वपक्षसिद्धेः पदमश्नुवीत ।
कुप्येत्कृतान्तः स्पृशते प्रमाण
महो सुदृष्टं त्वदसूयिदृष्टम् ॥१७॥

विनेति । **शून्यः** शून्यवादी **प्रमाणं** प्रत्यक्षादिकं **विना** अन्तरेण **स्वपक्षसिद्धेः** स्वाभ्युपगतशून्यवादनिष्पत्तेः **पदं** प्रतिष्ठां **नाश्नुवीत** न प्राप्नुयात्, । किंवत् ? **परवत्**- इतरप्रामाणिकवत् । वैधर्म्येणाऽयं दृष्टान्तः - यथा इतरे प्रामाणिकाः प्रमाणेन साधकतमेन स्वपक्षसिद्धिमश्नुवते, एवं नायम् । अस्य मते प्रमाणप्रमेयादिव्यवहारस्यापारमार्थिकत्वात् ।

अथ चेत् स्वपक्षसिद्धये किमपि प्रमाणमयमङ्गीकुरुते तत्राऽय-मुपालम्भः- **कुप्येदित्यादि** । **प्रमाणं** प्रत्यक्षाद्यन्यतमत् **स्पृशते** आश्रयमाणाय प्रकरणादस्मै शून्यवादिने कृतान्तस्तत्सिद्धान्तः

कुप्येत्कोपं कुर्यात्, सिद्धान्तबाध स्यादित्यर्थः । यत्तावदास्तां सर्वथा प्रमाणाङ्गीकारः, यद्यसौ प्रमाणस्पर्शमात्रमपि विधत्ते तदा तस्मै कृतान्तो यमराजः कुप्येत्, तत्कोपो हि मरणफलः, ततश्च स्वसिद्धान्तविरुद्धमसौ प्रमाणयन्निग्रहस्थानापन्नत्वान्मृत एवेति । एवं सति '**अहो**' इत्युपहासप्रशंसायाम्, तुभ्यमसूयन्ति गुणेषु दोषानाविःकुर्वन्तीत्येवंशीलास्त्वदसूयिनस्तन्त्रातरीयास्तैर्दृष्टं मत्य-ज्ञानचक्षुषा निरीक्षितम्, **अहो सुदृष्टं** साधु दृष्टम् । विपरीत-लक्षणयोपहासान्न सम्यग्दृष्टमित्यर्थः ॥१७॥

अधुना क्षणिकवादिनामैहिकामुष्मिकव्यवहारानुपपन्नार्थ-समर्थनमविमृश्यकारितं दर्शयन्नाह–

कृतप्रणाशाकृतकर्मभोग–
भवप्रमोक्षस्मृतिभङ्गदोषान् ।
उपेक्ष्य साक्षात् क्षणभङ्गमिच्छ
न्नहो महासाहसिकः परस्ते ॥१८॥

कृतेति । **कृतप्रणाशदोषम्**, **अकृतकर्मभोगदोषम्**, **भव-भङ्गदोषम्**, **प्रमोक्षभङ्गदोषम्**, **स्मृतिभङ्गदोषमित्ये**तान्दोषान्, **साक्षादि**त्यनुभवसिद्धान्, **उपेक्ष्या**नादृत्य, साक्षात्कुर्वन्नपि गज निमीलिकामवलम्बमानः, सर्वभावानां **क्षणभङ्गम्** उदया-नन्तरविनाशरूपक्षणक्षयतामिच्छन् प्रतिपाद्यमानः, **ते** तव, **परः** प्रतिपक्षी वैनाशिकः सौगत इत्यर्थः **अहो** ! **महासाहसिकः**, सहसाऽविमर्शात्मकेन बलेन वर्तते । साहसिको भाविनमन-

र्थमविभाव्य यः प्रवर्तते स एवमुच्यते । महांश्चासौ साहसिकश्च महासाहसिकोऽत्यन्तमविमृश्यकारीति सङ्क्षेपः ॥१८॥

अथ ताथागताः क्षणक्षयपक्षे सर्वव्यवहारानुपपत्तिं परैरुद्भावितामाकर्ण्य इत्थं प्रतिपादयन्ति यत् सर्वपदार्थानां क्षणिकत्वेऽपि वासनाबललब्धजन्मना ऐक्याध्यवसायेनैहिकामुष्मिकव्यवहार प्रवृत्तेः कृतप्रणाशादिदोषा निरवकाशा एव इति तदाकूतं परिहर्तुकामस्तत्कल्पितवासनायाः क्षणपरम्परातो भेदाऽभेदानुभयलक्षणे पक्षत्रयेऽप्यघटमानत्वं दर्शयन् स्वाभिप्रेतभेदाभेदस्याद्वादमकामयमानानपि तानङ्गीकारयितुमाह –

सा वासना सा क्षणसन्ततिश्च
नाऽभेदभेदाऽनुभयैर्घटेते ।
ततस्तटाऽदर्शिशकुन्तपोत
न्यायात्त्वदुक्तानि परे श्रयन्तु ॥१९॥

सा वासनेति । सा शाक्यपरिकल्पिता त्रुटितमुक्तावलीकल्पानां परस्परविशकलितानां क्षणानामन्योन्यानुस्यूतप्रत्ययजनिका एकसूत्रस्थानीयाः संतानापरपर्याया **वासना** । वासनेति पूर्वज्ञानजनितामुत्तरज्ञाने शक्तिमाहुः, **सा च क्षणसन्तति**स्तद्दर्शनप्रसिद्धा प्रदीपकलिकावन्नवनवोत्पद्यमाना परापरक्षणपरम्परा, एते द्वे अपि **अभेदभेदानुभयैर्न घटेते** ।

अथोत्तरार्द्धमाह - **तत** इति ततः पक्षत्रयेऽपि दोषसद्भावात्**त्वदुक्तानि** भवद्वचनानि स्याद्वादसंवादपूतानि **परे** कुतीर्थ्याः

प्रकरणाद् मायासूनवीयाः **श्रयन्तु** आद्रियन्ताम् । अत्रोपमानमाह- **तटाऽदर्शीत्यादि** । तटं न पश्यतीति तटाऽदर्शी, यः **शकुन्तपोतः** पक्षिशावकस्तस्य न्याय उदाहरणम्, तस्मात् । यथा किल कथमप्यऽपारपारावारान्तः पतितः काकादिशकुनिशावको बहिर्नि-र्जिगमिषया प्रवहणकूपस्तम्भादेस्तटप्राप्तये मुग्धतयोड्डीनः, स मन्ताज्जलैराकीर्णावमेवावलोकयंस्तटमदृष्टवैव निर्वेदाद् व्यावृत्य तदेव कृपस्तम्भादिस्थानमाश्रयते गत्यन्तराभावात् । एवं ते अपि कुतीर्थ्याः प्रागुक्तपक्षत्रयेऽपि वस्तुसिद्धिमनासादयन्तस्त्वदुक्तमेव चतुर्थं भेदाभेदपक्षमनिच्छयाऽपि कक्षीकुर्वाणास्त्वच्छाशनमेव प्रतिपद्यन्ताम् । नहि स्वस्य बलविकलतामाकलय्य बलीयसः प्रभोः शरणाश्रयणं दोषपोषायेतिभावः ॥१९॥

एवं क्रियावादिनां प्रावादुकानां कतिपयकुग्रहनिग्रहणं विधाय साम्प्रतमक्रियावादिनां लोकायतिकानां मतं सर्वाधमत्वादन्ते उपन्यस्य तन्मतमूलस्य प्रत्यक्षप्रमाणस्यानुमानादिप्रमाणान्तरानङ्गीकारे अकिञ्चि-त्करत्वप्रदर्शनेन तेषां प्रज्ञायाः प्रमादमादर्शयति–

विनाऽनुमानेन पराऽभिसन्धि–
मसंविदानस्य तु नास्तिकस्य ।
न साम्प्रतं वक्तुमपि क्व चेष्टा
क्व दृष्टमात्रं च हहा ! प्रमादः ॥२०॥

विनेति । प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमिति मन्यते चार्वाकः, तत्र सन्नह्यते । अनु पश्चाल्लिङ्गलिङ्गिग्रहणस्मरणानन्तरं मीयते परिछिद्यते

देशकालस्वभावविप्रकृष्टोऽर्थोऽनेन ज्ञानविशेषेणेत्यनुमानम्, प्रस्तावात् स्वार्थानुमानम् तेन **अनुमानेनैव** लैङ्गिकप्रमाणेन विना **पराभिसन्धिं** पराभिप्रायम**संविदानस्य** सम्यगजानानस्य, **तु** शब्दः पूर्ववादिभ्यो भेदद्योतनार्थः, पूर्वेषां वादिनामास्तिकतया विप्रतिप्रत्तिस्थानेषु क्षोदः कृतः, **नास्तिकस्य** तु वक्तुमपि नौचिती, कुत एव तेन सह क्षोदः ? इति तुशब्दार्थः । नास्ति परलोकः, पुण्यम्, पापमिति वा मतिरस्य ***नास्तिकास्तिकदैष्टिकम् [सि. हे.६/४/६६]*** इति निपातनान्नास्तिकः, तस्य नास्तिकस्य लोकायतिकस्य वक्तुमपि न साम्प्रतं वचनमप्युच्चारयितुं नोचितम्, ततस्तूष्णीम्भाव एवास्य श्रेयान् ।

ननु कथमिव तूष्णीकतैवाऽस्य श्रेयसी ? यावता चेष्टाविशेषादिना प्रतिपाद्यस्याभिप्रायमनुमाय सुकरमेवाऽनेन वचनोच्चारणमित्याशङ्क्याह- **क्व चेष्टा क्व दृष्टमात्रं चेति** । **क्वेति** बृहदन्तरे, **चेष्टा** इङ्गितम्, पराभिप्रायस्यानुमेयस्य लिङ्गम् । **क्व च दृष्टमात्रम्,** दर्शनं दृष्टं भावे क्तः, दृष्टमेव दृष्टमात्रं प्रत्यक्षमात्रम्, तस्य लिङ्गनिरपेक्षप्रवृत्तित्वादत एव दूरमन्तरमेतयोः। अतश्च **हहा ! प्रमादः** । 'हहा' इति खेदे, अहो तस्य प्रमादः प्रमत्तता। यदनुभूयमानमप्यनुमानं प्रत्यक्षमात्राङ्गीकारेणाऽपह्नुते ॥२०॥

एवमुक्तयुक्तिभिरेकान्तवादप्रतिक्षेपमाख्याय साम्प्रतमनाद्यऽविद्यावासनाप्रवासितसन्मतयः प्रत्यक्षोपलक्ष्यमाणमप्यनेकान्तवादं येऽवमन्यन्ते तेषामुन्मत्ततामाविर्भावयन्नाह –

प्रतिक्षणोत्पादविनाशयोगि–
स्थिरैकमध्यक्षमपीक्षमाणः ।
जिन! त्वदाज्ञामवमन्यते यः
स वातकी नाथ! पिशाचकी वा ॥२१॥

प्रतिक्षणेति । प्रतिक्षणं प्रतिसमयम्, उत्पादेनोत्तराकार-स्वीकाररूपेण विनाशेन स्थिरपूर्वाकारपरिहारलक्षणेन युज्यत इत्येवंशीलं **प्रतिक्षणोत्पादविनाशयोगि** । किं तत् ? **स्थिरैकं** कर्मतापन्नम्, स्थिरमुत्पादविनाशयोरनुयायित्वात्त्रिकालवर्त्ति यदेकं द्रव्यं स्थिरैकम्, 'एक'शब्दोऽत्र साधारणवाची, उत्पादे विनाशे च तत्साधारणमन्वयिद्रव्यत्वात् । इत्थमेव हि तयोरेकाधिकरणता, पर्यायाणां कथञ्चिदनेकत्वेऽपि तस्य कथञ्चिदेकत्वात् । एवं त्रयात्मकं वस्तु अध्यक्षमपीक्षमाणः प्रत्यक्षमवलोकयन्नपि **हे जिन** ! रागादिजैत्र ! **त्वदाज्ञाम्** – आ सामस्त्येनाऽनन्तधर्मविशिष्टतया ज्ञायन्तेऽवबुध्यन्ते जीवादयः पदार्था यया सा आज्ञा, आगमः शासनम्, त्वदाज्ञा, तां त्वदाज्ञां भवत्प्रणीतस्याद्वादमुद्रां यः कश्चिदविवेकी **अवमन्यते**ऽवजानाति स पुरुषपशु**र्वातकी पिशाचकी वा**, वातो रोगविशेषोऽस्यास्तीति वातकी, वातकीव वातकी वातूल इत्यर्थः, एवं पिशाचकीव पिशाचकी भूताविष्ट इत्यर्थः ॥२१॥

अथाऽन्ययोगव्यवच्छेदस्य प्रस्तुत्वात् । आस्तां तावत् साक्षाद्भवान्, भवदीय प्रवचनावयवा अपि परतीर्थिकतिरस्कार-बद्धकक्षा इत्याशयवान् स्तुतिकारः स्याद्वादव्यवस्थापनाय प्रयोग-

मुपन्यस्यन् स्तुतिमाह –

अनन्तधर्मात्मकमेव तत्त्व
मतोऽन्यथा सत्त्वमसूपपादम् ।
इति प्रमाणान्यपि ते कुवादि-
कुरङ्गसंत्रासनसिंहनादाः ॥२२॥

अनन्तेति । **तत्त्वं** परमार्थभूतं वस्तु जीवाजीवलक्षणम्, **अनन्तधर्मात्मकमेव** अनन्तास्त्रिकालविषयत्वादपरिमिता ये धर्माः सहभाविनः क्रमभाविनश्च पर्यायास्त एवात्मा स्वरूपं यस्य तदनन्तधर्मात्मकम्, एवकारः प्रकारान्तरव्यवछेदार्थः, अत एवाह **अतोऽन्यथेत्यादि** अतोऽन्यथा उक्तप्रकारवैपरीत्येन **सत्त्वं** वस्तुतत्त्व**मसूपपादं** सुखेनोपपद्यते घटनाकोटिं संटङ्कमारोप्यते सूपपादं न तथा असूपपादं दुर्घटमित्यर्थः, इति ते तव प्रमाणान्यपि न्यायोपपन्नवाक्यान्यपि आस्तां तावत् साक्षात्कृत-द्रव्यपर्यायनिकायो भवान् यावदेतान्यपि कुवादिकुरङ्गसंत्रा-सनसिंहनादा इव सिंहनादाः। यथा सिंहस्य नादमाकर्ण्य कुरङ्गास्त्रा-समासूत्रयन्ति तथाभवत्प्रणीतैवंप्रकारप्रमाणवाक्यान्यपि श्रुत्वा कुवादिनस्त्रासमश्नुवन्ते ॥२२॥

अनन्तरं अनन्तधर्मात्मकत्वं वस्तुनि साध्यं मुकुलितमुक्तम्, तदेव सप्तभङ्गीप्ररूपणद्वारेण प्रपञ्चयन् भगवतो निरतिशयं वचना-तिशयं स्तुवन्नाह –

अपर्ययं वस्तु समस्यमान
मद्रव्यमेतच्च विविच्यमानम् ।
आदेशभेदोदितसप्तभङ्ग
मदीदृशस्त्वं बुधरूपवेद्यम् ॥२३॥

अपर्ययमिति । **समस्यमानं** संक्षेपेणोच्यमानं **वस्तु**, अपर्ययमविवक्षितपर्यायम्, वसन्ति गुणपर्याया अस्मिन्निति वस्तु–धर्माधर्माकाशकालपुद्गलजीवलक्षणद्रव्यषट्कम् । अयमभिप्रायः– यदैकमेव वस्तु आत्मघटादिकं चेतनाऽचेतनं सतामपि पर्यायाणामविवक्षया द्रव्यरूपमेव वक्तुमिष्यते तदा संक्षेपेणाभ्यन्तरीकृतसकलपर्यायनिकायत्वलक्षणेनाऽभिधीयमानत्वादपर्यायमित्युपदिश्यते, केवलद्रव्यरूपमित्यर्थः । **अद्रव्यमित्यादि** । चः पुनरर्थः, स च पूर्वस्माद्विशेषद्योतने भिन्नक्रमश्च । **विविच्यमानं चेति** विवेकेन पृथग्रूपतयोच्यमानं पुनरेतद्वस्तु अद्रव्यमेव । अविवक्षितान्वयिद्रव्यं, केवलपर्यायरूपमित्यर्थः ।

यदाऽत्मा ज्ञानदर्शनादीन् पर्यायानधिकृत्य प्रतिपर्यायं विचार्यते तदा पर्याया एव प्रतिभासन्ते । न पुनरात्माख्यं किमपि द्रव्यम् । एवंविधं द्रव्यपर्यायात्मकं वस्तु त्वमेवादीदृशःस्त्वमेव दर्शितवान्नान्य इत्यर्थ ।

नन्वन्याभिधानप्रत्यययोग्यं द्रव्यम्, अन्याभिधानप्रत्ययविषयाश्च पर्यायास्तत्कथमेकमेव वस्तूभयात्मकमित्याशङ्क्य विशेषणद्वारेण परिहरति **आदेशभेदे**त्यादि । आदेशेन सकलादेशविकला-

देशलक्षणेन आदेशद्वयेन उदिताः प्रतिपादिताः सप्तसङ्ख्या भङ्गा वचनप्रकारा यस्मिन् वस्तुनि तत्तथा ।

ननु यदि भगवता त्रिभुवनबन्धुना, निर्विशेषतया सर्वेभ्य एवंविधं वस्तुतत्त्वमुपदर्शितम्, तर्हि किमर्थं तीर्थान्तरीयास्तत्र विप्रतिपद्यन्ते? इत्याह **बुधरूपवेद्यमिति** । बुध्यन्ते यथावस्थित-वस्तुतत्त्वं सारेतरविषयविभागविचारणया इति बुधाः, प्रकृष्टा बुधा बुधारूपास्तैर्वेदितुं शक्यम् परिच्छेद्यवेद्यम् । न पुनः स्वस्व-शास्त्रतत्त्वाभ्यासपरिपाकशाणानिशातबुद्धिभिरप्यन्यैः, तेषाम-नादिमिथ्यादर्शनवासनादूषितमतितया यथावस्थितवस्तुतत्त्वाऽ-नवबोधेन बुधरूपत्वाभावादितिभावः॥२३॥

अनन्तरं भगवद्दर्शितस्याऽनेकात्मनो वस्तुनो बुधरूपवेद्यत्व-मुक्तम्, अनेकात्मकत्वं च सप्तभङ्गीप्ररूपणेन सुखोन्नेयं स्यादिति साऽपि निरूपिता, तस्यां च विरुद्धधर्माध्यासितं वस्तु पश्यन्त एकान्तवादिनोऽबुधरूपा विरोधमुद्भावयन्तीति तेषां प्रमाणमार्गा-च्च्यवनमाह –

उपाधिभेदोपहितं विरुद्धं
नार्थेष्वसत्त्वं सदवाच्यते च ।
इत्यप्रबुध्यैव विरोधभीता
जडास्तदेकान्तहताः पतन्ति ॥२४॥

उपाधीति । **अर्थेषु** पदार्थेषु चेतनाऽचेतनेषु **असत्त्वं** नास्तित्वं न विरोधावरुद्धम्, अस्तित्वेन सह विरोधं नानुभवति इत्यर्थः । न

केवलमसत्त्वं **न विरुद्धं**, किन्तु सदवाच्यते च, सच्चाऽवाच्यं च सदवाच्ये, तयोर्भावौ सदवाच्यते, अस्तित्वावक्तव्यत्वे इत्यर्थः, ते द्वे अपि न विरुद्धे।

नन्वेते धर्माः परस्परं विरुद्धास्तत्कथमेकत्र वस्तुन्येषां समावेशः संभवतीति विशेषणद्वारेण हेतुमाह– **उपाधिभेदोपहितमिति** । उपाधयोऽवच्छेदका अंशप्रकारास्तेषां भेदो नानात्वं तेनोपहितमर्पितम्, असत्त्वस्य विशेषणमेतत्, उपाधिभेदोपहितं सदर्थेष्वसत्वं न विरुद्धम् । सदवाच्यतयोश्च वचनभेदं कृत्वा योजनीयम्– उपाधिभेदोपहिते सत्यौ सदवाच्यते अपि न विरुद्धे, इत्युक्तप्रकारेणोपाधिभेदेन वास्तवं विरोधाऽभाव**मप्रबुध्यैवा**ऽज्ञात्वैव, 'एवकारोऽवधारणे' स च तेषां सम्यग्ज्ञानस्याऽभाव एव, न पुनर्पुनर्लेशतोऽपि भाव इति व्यनक्ति । ततस्ते **विरोधभीता**स्त्रस्तमानसाः सत्त्वासत्त्वादिधर्माणां बहिर्मुखशेमुष्या संभावितो यो विरोधः सहाऽनवस्थादिस्तस्माद्भीतास्त्रस्तमान साः । अत एव **जडा**स्तात्त्विकभयहेतोरभावेऽपि तथाविधपशुवद्भीरुत्वान्मूर्खाः परवादिनः, **तदेकान्तहताः**, तेषां सत्त्वादिधर्माणां य एकान्त इतरधर्मनिषेधेन स्वाभिप्रेतधर्मव्यवस्थापननिश्चयस्तेन हता इव हताः, **पतन्ति** स्खलन्ति पतिताः सन्तस्ते न्यायमार्गाक्रमणे न समर्थाः, न्यामार्गाध्वनीनां च सर्वेषामप्याक्रमणीयतां यान्तीति भावः॥२४॥

अथाऽनेकान्तवादस्य सर्वद्रव्यपर्यायव्यापित्वेऽपि मूलभेदा-पेक्षया चातुर्विध्याभिधानद्वारेण भगवतस्तत्त्वाऽमृतरसास्वाद-सौहित्यमुपवर्णयन्नाह–

स्यान्नाशि नित्यं सदृशं विरूपं
वाच्यं न वाच्यं सदसत्तदेव ।
विपश्चितां नाथ ! निपीततत्त्व
सुधोद्गतोद्गारपरम्परेयम् ॥२५॥

स्यादिति । स्यादित्यव्ययमनेकान्तद्योतकम्, षट्स्वपि पदेषु योज्यम्, तदेवाधिकृतमेवैकं वस्तु **स्यात्** कथचि**न्नाशि** विनाशशीलमनित्यमित्यर्थः, स्यान्नित्यमविनाशनधर्मीत्यर्थः, एतावता नित्यानित्यलक्षणमेकं विधानम् । तथा स्या**त्सदृशम**नुवृत्तिहेतुसामान्यरूपम्, **स्याद्विरूपं** विविधरूपं विसदृशपरिणामात्मकं व्यावृत्तिहेतुविशेषरूपमित्यर्थः । अनेन सामान्यविशेषरूपो द्वितीयप्रकारः । तथा स्या**द्वाच्यं** वक्तव्यम् स्यान्न**वाच्यम्** अवक्तव्यमित्यर्थः । एतेनाऽभिलाप्याऽनभिलाप्यस्वरूपस्तृतीयो भेदः । तथा **स्यात्स**द्विद्यमानमस्तित्वरूपमित्यर्थः । **स्यादसत्त**द्विलक्षणमित्यनेन सदसदाख्या चतुर्विधा । हे **विपश्चितां नाथ** ! संख्यावतां मुख्य ! **इयम**नन्तरोक्ता **निपीततत्त्वसुधोद्गतोद्गारपरम्परा** । तवेति प्रकरणात्सामर्थ्याद्वाऽवगम्यते । तत्त्वं यथावस्थितं वस्तुस्वरूपपरिच्छेदस्तदेव जरामरणापहारित्वाद्विबुधौपभोग्यत्वाद् मिथ्यात्वविषोर्मिनिराकरिष्णुत्वादान्तराऽऽह्लादकारित्वाच्चसुधा पीयूषं तत्त्वसुधा नितरामनन्यसामान्यतया पीता आस्वादिता या तत्त्वसुधा तस्या उद्गता प्रादुर्भूता तत्कारणिका उद्गारपरम्परा उद्गारश्रेणिरित्यर्थः। यथाहि-कश्चिदाकण्ठं पीयूषरसमापीय तदनुविधायिनीमुद्गारपरम्परां

मुञ्चति, तथा भगवानपि जरामरणापरिहारि तत्त्वाऽमृतं स्वैरमा-स्वाद्य तद्रसानुविधायिनीं प्रस्तुताऽनेकान्तवादभेदचतुष्टयीलक्षणा-मुद्गारपरम्परां देशनामुखेनोद्गीर्णवानित्याशयः॥२५॥

इदानीं नित्यानित्यपक्षयोः परस्परदूषणप्रकाशनबद्धलक्षतया वैरायमाणयोरितरेतरोदीरितविविधहेतुहेतिसंनिपातसंजातविनि-पातयोरयत्नसिद्धप्रतिपक्षप्रतिक्षेपस्य भगवच्छाशनसाम्राज्यस्य सर्वोत्कर्षमाह–

य एव दोषाः किल नित्यवादे
विनाशवादेऽपि समास्त एव ।
परस्परध्वंसिषु कण्टकेषु
जयत्यधृष्यं जिन ! शासनं ते ॥२६॥

य एवेति । किलेति निश्चये । **य एव नित्यवादे** नित्यैकान्तवादे दोषा अनित्यैकान्तवादिभिः प्रसञ्जिताः क्रमयौगपद्याभ्यामर्थ-क्रियाऽनुपपत्त्यादयः, **त एव** विनाशवादेऽपि क्षणिकैकान्तवादेऽपि **समाः** तुल्याः नित्यैकान्तवादिभिः प्रसज्यमाना अन्यूनाधिकाः ।

अथोत्तरार्द्धमाह-**परस्परेत्यादि** । एवं च **कण्टकेषु** क्षुद्र-शत्रुष्वेकान्तवादिषु **परस्परध्वंसिषु** सत्सु परस्परस्माद् ध्वंसन्ते विनाशमुपयान्तीत्येवंशीलाः सुन्दोपसुन्दवदिति परस्परध्वंसिनस्तेषु **हे जिन ! ते** तव **शासनं** स्याद्वादप्ररूपणनिपुणं द्वादशाङ्गीमयं प्रवचनं पराभिभावुकानां कण्टकानां स्वयमुच्छिन्नत्वेनैवाऽभावाद-

धृष्यमपराभवनीयं ***शक्तार्हे कृत्याश्च (सि.हे. ५/४/३५)*** इति कृत्यविधानाद्, धर्षितुमशक्यमनर्हं वा, **जयति** सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते। यथा कश्चिन्महाराजः पीवरपुण्यपरिपाकः परस्परं विगृह्य स्वयमेव क्षयमुपेयिवत्सु द्विषत्स्वयत्ननिष्कण्टकत्वं समृद्धं राज्यमुपभुञ्जानः सर्वोत्कृष्टो भवत्येवं त्वच्छासनमपीति भावः॥२६॥

अनन्तरकाव्ये नित्याऽनित्याद्येकान्तवादे दोषसामान्यमभिहितम्, इदानीं कतिपयतद्विशेषान्नामग्राहं दर्शयंस्तत्प्ररूपकाणामसद्भूतोद्भावकतयोद्धृत्ततथाविधरिपुजनजनितोपद्रवमिव परित्रातुर्धरित्रीपतेस्त्रिजगत्पतेः पुरतो भुवनत्रयं प्रत्युपकारकारितामाविष्करोति–

नैकान्तवादे सुखदुःखभोगौ
न पुण्यपापे न च बन्धमोक्षौ ।
दुर्नीतिवादव्यसनासिनैवं
परैर्विलुप्तं जगदप्यशेषम् ।।२७।।

नैकान्तेति । **एकान्तवादे** नित्याऽनित्यैकान्तपक्षाभ्युपगमे **न सुखदःखभोगौ** घटेते, न **पुण्यपापे** च घटेते, न च **बन्धमोक्षौ** घटेते । पुनःपुनर्नञ्प्रयोगोऽत्यन्ताघटमानतादर्शनार्थः। एवमनुपपद्यमाने सुखदुःखभोगादिव्यवहारे **परैः** परतीर्थिकैरथ च परमार्थतः शत्रुभिः परशब्दो हि शत्रुपर्यायोऽप्यस्ति, **दुर्नीतिवादव्यसनासिना** नीयते एकदेशविशिष्टोऽर्थः प्रतीतिविषयमाभिरिति नीतयो नया, दुष्टा नीतयो दुर्नीतयो दुर्नयास्तेषां वदनंपरेभ्यः प्रतिपादनं दुर्नीतिवादः, तत्र यद्व्यसनमत्यासक्तिः,

औचित्यनिरपेक्षा प्रवृत्तिरितियावत्, दुर्नीतिवादव्यसनम्, तदेव सद्बोधशरीरच्छेदनशक्तियुक्तत्वादसिरिवासिः कृपाणो दुर्नीतिवादव्यसनासिः, तेन दुर्नीतिवादव्यसनासिना करणभूतेन दुर्नयप्ररूपणहेवाकखड्गेन । **एवमि**त्यनुभवसिद्धप्रकारमाह– अपिशब्दस्य भिन्नक्रमत्वाद**शेषमपि जगन्नि**ःशेषमपि त्रैलोक्यगतजन्तुजातं **विलुप्तं** सम्यग्ज्ञानादिभावप्राणव्यपरोपणाद्व्यापादितं त्रायस्वेत्याशयः ॥२७॥

साम्प्रतं दुर्नयनयप्रमाणप्ररूपणद्वारेण ***प्रमाणनयैरधिगमः (तत्त्वार्थ सूत्र १–६)*** इतिवचनाद् जीवाजीवादितत्त्वाधिगमनिबन्धनानां प्रमाणनयानां प्रतिपादयितुः स्वामिनः स्याद्वादविरोधिदुर्नयमार्गं निराकरिष्णुमनन्यसामान्यं च वचनातिशयं स्तुवन्नाह–

सदेव सत्स्यात्सदिति त्रिधार्थो
मीयेत दुर्नीतिनयप्रमाणैः ।
यथार्थदर्शी तु नयप्रमाण
पथेन दुर्नीतिपथं त्वमास्थः ॥२८॥

सदेवेति । अर्यते परिच्छिद्यते इति **अर्थः** पदार्थः, **त्रिधा** त्रिभिः प्रकारैर्मीयेत परिच्छिद्येत, विधौ सप्तमी, कैस्त्रिभिः प्रकारैरित्याह– **दुर्नीतिनयप्रमाणैः** । नीयते परिच्छिद्यते एकदेशविशिष्टोऽर्थो आभिरिति नीतयो नयाः, दुर्नीतयो दुर्नयाः, नया नैगमादयः । प्रमीयते परिच्छिद्यतेऽर्थोऽनेकान्तविशिष्टोऽनेनेति प्रमाणम्, स्याद्वादात्मकं प्रत्यक्षपरोक्षलक्षणम्, केनोल्लेखेन मीयते इत्याह– **सदेव सत्स्यात्सदिति** । सदिति अव्यक्तत्वान्नपुंसकत्वम्, यथा किं तस्या

गर्भे जातम् । सदेवेति दुर्नयः, सदिति नयः, स्यात्सदिति प्रमाणम् । इत्थं वस्तुस्वरूपमाख्याय स्तुतिमाह– **यथार्थदर्शीत्यादि** । **दुर्नीतिपथं** दुर्नयमार्गम्, **तु**शब्दस्यावधारणार्थस्य भिन्नक्रमत्वा**त्त्वमेव आस्थः** त्वमेव तु निराकृतवान्, न तीर्थान्तरदैवतानि । केन कृत्वा ? **नयप्रमाणपथेन** नयप्रमाणे उक्तस्वरूपे, तयोर्मार्गेण प्रचारेण । यतस्त्वं **यथार्थदर्शी** यथाऽर्थोऽस्ति तथैव पश्यतीत्येवंशीलो यथार्थदर्शी विमलकेवलज्योतिषा यथावस्थितवस्तुदर्शी तीर्थान्तरशास्तारस्तु रागादिदोषकालुष्यकलङ्कितत्वेन तथाविधज्ञानाभावान्न यथार्थ-दर्शिनस्ततः कथं नाम दुर्नयपथमथने प्रगल्भन्ते तपस्विनः। न हि स्वयमनयप्रवृत्तः परेषामनयं निषेद्धुमुद्धरतां धत्ते ॥२८॥

इदानीं सप्तद्वीपसमुद्रमात्रो लोक इति वावदूकानां तन्मात्रे लोके परिमितानामेव सत्त्वानां सम्भवात् परिमितात्मवादिनां दोषदर्शनमुखेन भगवत्प्रणीतं जीवाऽऽनन्त्यवादं निर्दोषतयाऽभिष्टुवन्नाह –

मुक्तोऽपि वाभ्येतु भवं भवो वा
भवस्थशून्योऽस्तु मितात्मवादे ।
षड्जीवकायं त्वमनन्तसंख्य
माख्यस्तथा नाथ ! यथा न दोषः ॥२९॥

मुक्त इति । **मितात्मवादे** सङ्ख्यातानामात्मनामभ्युपगमे दूषणद्वयमुपतिष्ठते । क्रमेण दर्शयति-मुक्तो निर्वृतिप्राप्तः सोऽपि वा, **अपि** विस्मये, **वा** शब्द उत्तरदोषापेक्षया समुच्चयार्थः । **भवमभ्येतु** संसारमागच्छतु इत्येको दोषप्रसङ्गः, **भवो वा भवस्थशून्योऽस्तु**

भवः संसारः, स वा भवस्थशून्यः संसारिजीवैर्विरहितोऽस्तु इति द्वितीयो दोषप्रसङ्गः। एवं विभङ्गज्ञानिशिवराजर्षिमतानुसारिणो दूषयित्वोत्तरार्द्धेन भगवदुपज्ञमपरिमितात्मवादमनिर्दोषतया स्तौति **षट्जीवेत्यादि** । हे **नाथ** ! **अनन्तसङ्ख्यम्** अनन्ताख्यसङ्ख्याविशेषयुक्तं षट्जीवनिकायम्, अजीवन् जीवन्ति जीविष्यन्ते चेति जीवाः, इन्द्रियादिज्ञानादिद्रव्यभावप्राणधारणयुक्तास्तेषां कायःसमूहो जीवकायः पृथिव्यादिः, षण्णां जीवकायानां समाहारः षट्जीवकायम्, तथा तेन प्रकारेण **आख्यः** मर्यादया प्ररूपितवान्, यथा येन प्रकारेण न दोषो न दूषणमिति जात्यपेक्षमेकवचनम् ॥२९॥

अधुना परदर्शनानां परस्परविरुद्धार्थसमर्थकतया मत्सरित्वं प्रकाशयन् सर्वज्ञोपज्ञसिद्धान्तस्याऽन्योन्याऽनुगतसर्वनयमयतया मात्सर्याऽभावमाविर्भावयति -

अन्योऽन्यपक्षप्रतिपक्षभावाद्
यथा परे मत्सरिणः प्रवादाः ।
नयानशेषानविशेषमिच्छन्
न पक्षपाती समयस्तथा ते ॥३०॥

अन्योन्येति । प्रकर्षेणोद्यते प्रतिपद्यते स्वाभ्युपगतोऽर्थो यैरिति **प्रवादाः** । **यथा** येन प्रकारेण **परे** भवच्छासनादन्ये प्रवादाः दर्शनानि, मत्सरिणः, अतिशायने मत्वर्थीयइन्विधानात् सातिशयाऽसहनताशालिनः क्रोधकषायकलुषितान्तःकरणाः सन्तः पक्षपातिन इतरपक्षतिरस्कारेण स्वकक्षीकृतपक्षव्यवस्थापनप्रवणा

वर्तन्ते । कस्मात् मत्सरिण इत्याह **अन्योऽन्यप्रतिपक्षभावात्** । पच्यते व्यक्तीक्रियते साध्यधर्मवैशिष्ट्येन हेत्वादिभिरिति पक्षः, कक्षीकृतधर्मप्रतिष्ठापनाय साधनोपन्यासः, तस्य प्रतिकूलः पक्षः प्रतिपक्षः, तस्य भावः प्रतिपक्षभावः, अन्योन्यं परस्परं यः पक्षप्रतिपक्षभावः पक्षप्रतिपक्षत्वमन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावस्त-स्मात् । **तथा** तेन प्रकारेण **ते** तव सम्यग् एति गच्छति शब्दोऽर्थमनेनेति ***पुंनाम्नि घः (सि.हे. ५/३/१३०)*** **समयः** संकेतो, **न पक्षपाती** नैकपक्षानुरागी । पक्षपातित्वस्य हि कारणं मत्सरित्वं परप्रवादेषूक्तम्, त्वत्समयस्य च मत्सरिताऽभावान्न पक्षपातित्वम्, मत्सरित्वाऽभावमेव विशेषणद्वारेण समर्थयति **नयानशेषानविशेषमिच्छन्** इति । **अशेषान्** समस्तान् **नयान्** नैगमादीन् **अविशेषं** निर्विशेषं यथा भवत्येव**मिच्छन्** आकङ्क्षन् सर्वनयात्मकत्वादनेकान्तवादस्य, यथा विशकलितानां मुक्तामणीनामेकसूत्राऽनुस्यूतानां हारव्यपदेशः, एवं पृथगभिसन्धीनां नयानां स्याद्वादलक्षणसूत्रप्रोतानां श्रुताख्यप्रमाणव्यपदेश इति भावः ॥३०॥

इत्थङ्कारं कति पदार्थविवेचनद्वारेण स्वामिनो यथार्थवादाख्यं गुणमभिष्टुत्य समग्रवचनातिशयव्यावर्णने स्वस्यासामर्थ्यं दृष्टान्त पूर्वकमुपदर्शयन्नौद्धत्यपरिहाराय भङ्ग्यन्तरतिरोहितं स्वाभिधानं च प्रकाशयन्निगमनमाह –

वाग्वैभवं ते निखिलं विवेक्तु-
माशास्महे चेन्मयहनीयमुख्य ! ।

लङ्घेम जङ्घालतया समुद्रं
वहेम चन्द्रद्युतिपानतृष्णाम् ।।३१।।

वागिति । विभव एव वैभवं प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण्, विभोर्भावः कर्म चेति वा वैभवम्, वाचां वैभवम् **वाग्वैभवं** वचनसंपत्तिः, **ते** तव संबंधिनं **निखिलं** कृत्स्नं **विवेक्तुं** विचारयितुं चेद्यदि वय**माशाश्महे** इच्छामः, **महनीयमुख्य** ! महनीयाः पूज्याः पञ्चपरमेष्ठिनस्तेषु मुख्यः प्रधानभूत आद्यत्वात्तस्य संबोधनम्, यदि तव वाग्वैभवं निखिलं विवेक्तुमाशाश्महे ततः किमित्याह– **लङ्घेमेत्यादि** । तदा इत्याध्याहार्यम्, तदा जङ्घालतया जाङ्घिकतया वेगवत्तया समुद्रं लङ्घेम किल समुद्रमिवातिक्रमामः, तथा वहेम धारयेम चन्द्रद्युतीनां चन्द्रमरीचीनां पानं चन्द्रद्युतिपानं, तत्र तृष्णाऽभिलाष इति यावच्चन्द्रद्युतिपानतृष्णा ताम्, उभयत्राऽपि संभावने सप्तमी । यथा कश्चिच्चरणचङ्क्रमणवेगवत्तया यानपात्राद्यन्तरेणाऽपि समुद्रं लङ्घितुमीहते, यथा च कश्चिच्चन्द्रमरीचीरमृतमयीः श्रुत्वा चुलुकादिना पातुमिच्छति, न चैतद्द्वयमपि शक्यसाधनम्, तथा न्यक्षेण भवदीय-वाग्वैभववर्णनाकाङ्क्षापि अशक्यारम्भप्रवृत्तितुल्या ॥३१॥

एवं विप्रतारकैः परतीर्थिकैर्व्यामोहमये तमसि निमज्जतोऽस्य जगतोऽभ्युद्धरणेऽव्यभिचारिवचनतासाध्येनाऽन्ययोगव्यवच्छेदेन भगवत एव सामर्थ्यं दर्शयन् तदुपास्तिविन्यस्तमानसानां पुरुषाणा-मौचितीचतुरतां प्रतिपादयति –

[उपसंहारकाव्यम्]

इदं तत्त्वातत्त्वव्यतिकरकरालेऽन्धतमसे
जगन्मायाकारैरिव हतपरैर्हा विनिहितम् ।
तदुद्धर्तुं शक्तो नियतमविसंवादिवचन
स्त्वमेवातस्त्रातस्त्वयि कृतसपर्याः कृतधियः ॥३२॥

इति श्रीवर्धमानद्वात्रिंशिका संपूर्णा ॥

इदमिति । **इदं** प्रत्यक्षोपलभ्यमानं **जगद्** विश्वम्, उपचाराज्जगद्वर्ती जनः **हतपरैः** हता अधमा ये परे तीर्थान्तरीया हतपरे तैः, **मायाकारैरिव** ईन्द्राजालिकैरिव शाम्बरीयप्रयोगनिपुणैरिति यावत्, **अन्धतमसे** निबिडान्धकारे, **हा** इति खेदे, **विनिहितं** विशेषेण निहितं स्थापितं पातितमित्यर्थः । द्रव्यान्धकारव्यवच्छेदार्थमाह – **तत्त्वात्तत्त्वव्यतिकरकराले** । तत्त्वं चातत्त्वं च तत्त्वातत्त्वे तयोर्व्यतिकरो व्यतिकीर्णता स्वभावविनिमयः तत्त्वातत्त्वव्यतिकरस्तेन कराले भयङ्करे । ततोऽयमर्थः– यथा किलेन्द्रजालिकास्तथाविधसुशिक्षितपरव्यामोहनकलाप्रपञ्चास्तथाविधमौषधीमन्त्रहस्तलाघवादिप्रायं किञ्चित्प्रयुज्य परिषज्जनं मायामये तमसि मज्जयन्ति तथा परतीर्थिकैरपि तादृक्प्रकारदुरधीतकुतर्कयुक्तीरुपदर्श्य जगदिदं व्यामोहमहान्धकारे निक्षिप्तमिति । तद् जगद् **उद्धर्तुं** मोहमहान्धकारोपप्लवात्क्रष्टुं नियतं निश्चितं **त्वमेव** नान्यः **शक्तः** समर्थः । किमर्थमित्थमेकस्यैव भगवतः सामर्थ्यमुपवर्ण्यते ? इति विशेषणद्वारेण कारणमाह

– **अविसंवादिवचनः**, कषच्छेदतापलक्षणपरीक्षात्रयविशुध्दत्वेन फलप्राप्तौ न विसंवदतीत्येवंशीलमविसंवादि, तथाभूतं वचनमुपदेशो यस्यासाववविसंवादिवचनः, अव्यभिचारिवागित्यर्थः ॥ अतः कारणात् कुमतध्वान्तार्णवान्तः पतितभुवनाऽभ्युद्धरणासाधारणसामर्थ्यलक्षणात्, हे **त्रातः** ! त्रिभुवनपरित्राणप्रवीण ! काक्वावधारणस्य गम्यमानत्वात् **त्वय्येव** विषये न देवान्तरे, **कृतधियः** करोतिरत्र परिकर्मणी वर्त्तते, कृता परिकर्मिता तत्त्वोपदेशपेशलतत्तच्छास्त्राभ्यासप्रकर्षेण संस्कृता धीर्बुद्धिर्येषां ते कृतधियश्चिद्रूपाः पुरुषाः कृतसपर्याः, प्रादिकं विनाऽप्यादिकर्मणो गम्यमानत्वात् कृता कर्तुमारब्धा सेवाविधिर्यैस्ते कृतसपर्याः । आराध्यान्तरपरित्यागेन त्वय्येव सेवाहेवाकितां परिशीलयन्तीति सङ्क्षेपः ॥३२॥

इतिश्रीवर्धमानद्वात्रिंशिकावृत्तिः । संपूर्णः ग्रंथः॥ छः ॥

संवत् १९५६ चैत(त्र)सुद १

जैयतारणमाहात्मालि० दीपचन्द ॥

পরিশিষ্ট

कलिकालसर्वज्ञ-श्रीहेमचन्द्राचार्य- विरचिता

अन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिका

अनन्तविज्ञानमतीतदोष-
मबाध्यसिद्धान्तममर्त्यपूज्यम् ।
श्रीवर्धमानं जिनमाप्तमुख्यं,
स्वयम्भुवं स्तोतुमहं यतिष्ये ।।१।।

અનંતજ્ઞાનના ધારક, દોષોથી રહિત, અબાધ્ય સિદ્ધાંતથી યુક્ત, દેવતાઓને પૂજનીય, યથાર્થ વક્તાઓમાં પ્રધાન અને સ્વયંભૂ એવા શ્રી વર્ધમાન સ્વામિની સ્તુતિ કરવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ (૧)

अयं जनो नाथ ! तव स्तवाय
गुणान्तरेभ्यः स्पृहयालुरेव ।
विगाहतां किन्तु यथार्थवाद-
मेकं परीक्षाविधिदुर्विदग्धः ।।२।।

હે નાથ ! પરીક્ષા કરવામાં પોતાને પંડિત સમજનારો એવો હું, આપના બીજા ગુણો પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખવા છતાં, આપના સ્તવન માટે આપના યથાર્થવાદ નામે ગુણનું વિગાહન કરૂ છું. (૨)

गुणेष्वसूयां दधतः परेऽमी मा
शिश्रियन्नाम भवन्तमीशम् ।
तथापि संमील्य विलोचनानि
विचारयन्तां नयवर्त्म सत्यम् ।।३।।

હે નાથ ! જો કે આપના ગુણોમાં ઈર્ષ્યા રાખનારા અન્ય લોકો આપને સ્વામી માનતા નથી. તોપણ તેઓ સત્ય ન્યાય માર્ગનો, નેત્રોનું નિમીલન કરીને વિચાર કરો. (૩)

स्वतोऽनुवृत्तिव्यतिवृत्तिभाजो
भावा न भावान्तरनेयरूपाः ।
परात्मतत्त्वादतथात्मतत्वाद् द्वयं
वदन्तोऽकुशलाः स्खलन्ति ।।४।।

પદાર્થો સ્વભાવથીજ સામાન્ય અને વિશેષરૂપ છે. તેમાં સામાન્ય-વિશેષની પ્રતીતિ કરાવવા માટે પદાર્થાંતર માનવાની આવશ્યકતા નથી. જે અકુશળવાદીઓ પરરૂપ અને મિથ્યારૂપ સામાન્ય વિશેષને પદાર્થથી ભિન્નરૂપે કથન કરે છે, તેઓ ન્યાય માર્ગથી ભ્રષ્ટ થાય છે. (૪)

आदीपमाव्योम समस्वभावं
स्याद्वादमुद्राऽनतिभेदि वस्तु ।
तन्नित्यमेवैकमनित्यमन्य
दिति त्वदाज्ञाद्विषतां प्रलापाः ।।५।।

દીપકથી લઈને આકાશ સુધી સઘળા પદાર્થો નિત્યાનિત્ય સ્વભાવવાળા છે; કેમકે કોઈ પણ વસ્તુ સ્યાદ્વાદની મર્યાદાને ઉલ્લંઘન કરતી નથી. આવી વસ્તુસ્થિતિમાં પણ આપના વિરોધીઓ દીપક વગેરેને સર્વથા અનિત્ય અને આકાશ વગેરેને સર્વથા નિત્ય માને છે, તે પ્રલાપરૂપ છે. (૫)

कर्त्ताऽस्ति कश्चिज्जगतः स चैकः
स सर्वगः स स्ववशः स नित्यः ।
इमाः कुहेवाकविडम्बनाः स्यु-
स्तेषां न येषामनुशासकस्त्वम् ।।६।।

હે નાથ ! જગતનો કોઈ કર્તા છે, તે એક છે, તે સર્વવ્યાપી છે, તે સ્વતંત્ર છે અને તે નિત્ય છે. આ દુરાગ્રહપૂર્ણ વિડંબનાઓ જેમને તું અનુશાસક તરીકે મળ્યો નથી, તેમનેજ વળગેલી છે. (૬)

न धर्मधर्मित्वमतीवभेदे
वृत्त्याऽस्ति चेन्न त्रितयं चकास्ति ।
इहेदमित्यस्ति मतिश्च वृत्तौ
न गौणभेदोऽपि च लोकबाधः ।।७।।

ધર્મ અને ધર્મીને સર્વથા ભિન્ન માનવાથી ધર્મ-ધર્મીનો સંબંધ બની શકતો નથી. જો કહોકે સમવાય સંબંધથી પરસ્પર ભિન્ન એવા ધર્મ અને ધર્મીનો સંબંધ થાય છે, તો એ ઠીક નથી. કારણ કે જેવી રીતે ધર્મ અને ધર્મીનું જ્ઞાન થાય છે, તેવી રીતે

સમવાયનું જ્ઞાન થતુ નથી. જો કહો કે 'તંતુઓમાં આ પટ છે' એ પ્રકારના પ્રત્યયથી ધર્મ-ધર્મીમાં સમવાયનું જ્ઞાન થાય છે, તો અમે કહીએ છીએ કે એ પ્રત્યય સ્વયં સમવાયમાં બીજો, બીજામાં ત્રીજો, એમ અનંત સમવાય માનવાથી અનવસ્થા દોષ આવશે. જો કહો કે, એક સમવાયને મુખ્ય માનીને સમવાયમાં રહેલા સમવાયત્વને ગૌણરૂપે સ્વીકારીશું, તો એ કલ્પના માત્ર છે. અને એમ માનવામાં લોક વિરોધ પણ છે. (૭)

सतामपि स्यात् क्वचिदेव सत्ता
चैतन्यमौपाधिकमात्मनोऽन्यत् ।
न संविदानन्दमयी च मुक्तिः
सुसूत्रमासूत्रितमत्वदीयैः ।।८।।

સત્ પદાર્થોમાં પણ સઘળામાં સત્તા હોતી નથી. જ્ઞાન ઉપાધિજન્ય છે અને આત્માથી ભિન્ન છે. મોક્ષ જ્ઞાન અને આનંદસ્વરૂપ નથી. આવા પ્રકારની માન્યતાઓને પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્રો આપની આજ્ઞાથી બહાર રહેલા લોકોએ રચેલાં છે, તે યુક્તિયુક્ત નથી. (૮)

यत्रैव यो दृष्टगुणः स तत्र
कुम्भादिवन्निष्प्रतिपक्षमेतत् ।
तथापि देहाद् बहिरात्मतत्त्व-
मतत्त्ववादोपहताः पठन्ति ।।९।।

એ નિર્વિવાદ છે કે જે પદાર્થનો ગુણ જે સ્થાનમાં દેખાય છે, તે પદાર્થ તેજ સ્થાનમાં રહે છે, જેમકે જ્યાં ઘડાના રૂપ આદિ ગુણ રહે છે, ત્યો ઘડો પણ રહે છે, તોપણ અતત્ત્વવાદથી ઉપહત થયેલા કુવાદીઓ આત્મતત્ત્વને શરીરથી બહાર રહેલ (સર્વવ્યાપી) છે, એમ કહે છે. (૯)

स्वयं विवादग्रहिले वितण्डा-
पाण्डित्यकण्डूलमुखेजनेऽस्मिन् ।
मायोपदेशात् परमर्म भिन्दन्
अहो ! विरक्तो मुनिरन्यदीयः ॥१०॥

આ એક આશ્ચર્ય છે કે પોતાની મેળે જ વિવાદરૂપી પિશાચને પરવશ પડેલા તથા વિતંડાવાદ કરવાની પંડિતાઈથી અસમ્બદ્ધ પ્રલાપ કરનારા આ લોકને વિષે છળ, જાતિ અને નિગ્રહસ્થાનનો ઉપદેશ આપી બીજાઓના નિર્દોષ હેતુઓનુ ખંડન કરવાનું કહેનારા એવા ગૌતમમુનિને પણ વિરક્ત અને કારૂણિક માનવામાં આવે છે ! (૧૦)

न धर्महेतुर्विहिताऽपि हिंसा
नोत्सृष्टमन्यार्थमपोद्यते च ।
स्वपुत्रघातान्नृपतित्वलिप्सा-
सब्रह्मचारिस्फुरितं परेषाम् ॥११॥

વેદવિહિત હિંસા ધર્મનું કારણ નથી. અન્ય અર્થ માટે

બતાવેલો ઉત્સર્ગ અન્ય અર્થ માટે અપવાદ બની શકતો નથી. છતા અન્ય લોકોનું તે પ્રકારે માનવું એ પોતાના પુત્રને મારીને રાજા બનવાની ઈચ્છા સમાન છે. (૧૧)

स्वार्थावबोधक्षम एव बोधः
प्रकाशते नार्थकथाऽन्यथा तु ।
परे परेभ्यो भयतस्तथापि
प्रपेदिरे ज्ञानमनात्मनिष्ठम् ।।१२।।

જ્ઞાન પોતાને અને બીજા પદાર્થોને પણ જાણી શકે છે. અન્યથા કોઈ પણ પદાર્થનું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ. છતાં અન્ય વાદીઓના ભયથી અન્ય મતવાળાઓએ જ્ઞાનને અનાત્મ નિષ્ઠ-સ્વસંવેદનથી રહિત સ્વીકાર્યું છે ! (૧૨)

माया सती चेत् द्वयतत्त्वसिद्धि-
रथाऽसती हन्त कुतः प्रपञ्चः ।
मायैव चेदर्थसहा च तत्किं
माता च वन्ध्या च भवत्परेषाम् ।।१३।।

જો માયા સત્ રૂપ છે, તો બ્રહ્મ અને માયા એ બે પદાર્થોની સિદ્ધિ થાય છે—અદ્વૈતની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. જો માયા અસત્ છે, તો ત્રણ લોકના પદાર્થોની ઉપપત્તિ થઈ શકતી નથી. જો એમ કહે કે માયા છે અને અર્થ ક્રિયા પણ કરે છે, તો એકજ સ્ત્રી માતા છે અને વંધ્યા પણ છે, એ પ્રકારનું કથન

આપના વિરોધીઓનું સાબીત થતું નથી ? (૧૩)

अनेकमेकात्मकमेव वाच्यं
द्वयात्मकं वाचकमप्यवश्यं ।
अतोऽन्यथा वाचकवाच्य
क्लृप्तावतावकानां प्रतिभाप्रमादः ॥१४॥

જેવી રીતે સઘળા પદાર્થો અનેક હોવા છતાં પણ એક છે, તેવી રીતે તે પદાર્થોને કહેનારા શબ્દ પણ દ્વયાત્મક—એક અને અનેક સ્વરૂપ છે. આપના સિદ્ધાન્તને નહિ માનનારા અને વાચ્ય અને વાચક સંબંધી એથી વિપરીત કલ્પના કરનારા પ્રતિવાદીઓ બુદ્ધિના પ્રમાદને ધારણ કરનારા છે. (૧૪)

चिदर्थशून्या च जडा च बुद्धिः
शब्दादितन्मात्रजमम्बरादि ।
न बन्धमोक्षौ पुरुषस्य चेति
कियज्जडैर्न ग्रथितं विरोधि ॥१५॥

ચેતના સ્વયં પદાર્થોને જાણતી નથી. બુદ્ધિ જડ સ્વરૂપ છે. શબ્દથી આકાશ, ગંધથી પૃથ્વી, રસથી જળ, રૂપથી અગ્નિ અને સ્પર્શથી વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે. તથા બંધ કે મોક્ષ પુરૂષને નથી. આવી કેટલી વિરુદ્ધ કલ્પનાઓ જડ લોકોએ નથી કરી ? (૧૫)

न तुल्यकालः फलहेतुभावो
हेतौ विलीने न फलस्य भावः ।
न संविदद्वैतपथेऽर्थसंविद्
विलूनशीर्णं सुगतेन्द्रजालम् ।।१६।।

કાર્ય અને કારણ બન્ને સાથે રહી શકતા નથી. કારણનો નાશ થયે છતે ફલની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી. જગતને વિજ્ઞાનરૂપ માનવામાં આવે તો પદાર્થોનું જ્ઞાન થઈ શકતુ નથી. એ રીતે બુદ્ધની ઈંદ્રજાળ પણ વિલીન થઈ જાય છે. (૧૬)

विना प्रमाणं परवन्न शून्यः
स्वपक्षसिद्धेः पदमश्नुवीत ।
कुप्येत्कृतान्तः स्पृशते प्रमाण
महो सुदृष्टं त्वदसूयिदृष्टम् ।।१७।।

શૂન્યવાદી પ્રમાણ વિના બીજા વાદીઓની જેમ પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ કરી શકતો નથી. જો તે કોઈ પ્રમાણને માનવા જાય તો પોતે માનેલો શૂન્યનાતો સિદ્ધાન્ત કૃતાન્તની જેમ કોપાયમાન થાય છે. હે ભગવન્ ! આપના મતની ઈર્ષ્યા કરનારા લોકોએ જે કાંઈ કુમતિજ્ઞાન રૂપી નેત્રોથી જાણ્યું છે, તે મિથ્યા હોવાના કારણે ઉપહાસને પાત્ર છે. (૧૭)

कृतप्रणाशाकृतकर्मभोग-
भवप्रमोक्षस्मृतिभङ्गदोषान् ।

उपेक्ष्य साक्षात् क्षणभङ्गमिच्छ
न्नहो महासाहसिकः परस्ते ।।१८।।

આપના પ્રતિપક્ષી ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધલોકો ક્ષણિકવાદને સ્વીકારીને અકૃતકર્મભોગદોષ, કૃતપ્રણાશદોષ, ભવભંગદોષ, મુક્તિભંગદોષ અને સ્મરણભંગદોષ એ વિગેરે અનુભવસિદ્ધ દોષોની ઉપેક્ષા કરીને પોતાનો મત સ્થાપન કરવા માટે મહાન સાહસ કરે છે, એ ખરેખર આશ્ચર્ય છે ! (૧૮)

सा वासना सा क्षणसन्ततिश्च
नाऽभेदभेदाऽनुभयैर्घटेते ।
ततस्तटाऽदर्शिशकुन्तपोत
न्यायात्त्वदुक्तानि परे श्रयन्तु ।।१९।।

વાસના અને ક્ષણસંતતિ પરસ્પર ભિન્ન, અભિન્ન અને અનુભય એ ત્રણ ભેદમાંથી કોઈપણ ભેદે સિદ્ધ થતી નથી. જેવી રીતે સમુદ્રમાં વહાણથી ઉડેલું પક્ષી સમુદ્રનો કિનારો નહિ દેખવાથી વહાણ ઉપરજ પાછું આવે છે, તેવી રીતે ઉપાયાન્તર નહિ હોવાથી બૌદ્ધ લોકો આપનાજ સિદ્ધાંતનો અન્તે આશ્રય લે છે. (૧૯)

विनाऽनुमानेन पराऽभिसन्धि-
मसंविदानस्य तु नास्तिकस्य ।

न साम्प्रतं वक्तुमपि क्व चेष्टा
क्व दृष्टमात्रं च हहा प्रमादः ।।२०।।

અનુમાન વિના બીજાના અભિપ્રાયને નહિ સમજી શકનારા ચાર્વાક લોકોએ બોલવાની ચેષ્ઠા કરવી, એ પણ યુક્ત નથી. ક્યાં ચેષ્ટા અને ક્યાં પ્રત્યક્ષ ? એ બે વચ્ચે ઘણુ અંતર છે. તેને નહિ સમજી શકનાર હહા ! તેઓનો પ્રમાદ ! (૨૦)

प्रतिक्षणोत्पादविनाशयोगि-
स्थिरैकमध्यक्षमपीक्षमाणः ।
जिन! त्वदाज्ञामवमन्यते यः
स वातकी नाथ! पिशाचकी वा ।।२१।।

હે નાથ ! પ્રત્યેક ક્ષણે ઉત્પન્ન થનારા, નાશ પામનારા તથા સ્થિર રહેનારા પદાર્થોને દેખવા છતાં પણ હે જિન ! જેઓ આપની આજ્ઞાની અવગણના કરે છે, તેઓ વાયુ અથવા પિશાચથી ગ્રસ્ત થયેલા છે. (૨૧)

अनन्तधर्मात्मकमेव तत्त्व
मतोऽन्यथा सत्त्वमसूपपादम् ।
इति प्रमाणान्यपि ते कुवादि-
कुरङ्गसंत्रासनसिंहनादाः ।।२२।।

પ્રત્યેક પદાર્થમાં અનંત ધર્મ રહેલા છે, એમ નહિ માનવાથી વસ્તુની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. એ પ્રકારે આપનાં પ્રમાણભૂત

વાક્યો કુવાદીરૂપી મૃગોને સંત્રાસ ઉત્પન્ન કરવા માટે સિંહની ગર્જના સમાન છે. (૨૨)

अपर्ययं वस्तु समस्यमान
मद्रव्यमेतच्च विविच्यमानम् ।
आदेशभेदोदितसप्तभङ्ग
मदीदृशस्त्वं बुधरूपवेद्यम् ।।२३।।

જો વસ્તુનું સામાન્યપણે કથન કરવામાં આવે તો પ્રત્યેક વસ્તુ પર્યાય રહિત છે. જો વસ્તુની વિસ્તારથી પ્રરૂપણા કરવામાં આવે, તો પ્રત્યેક વસ્તુ દ્રવ્ય રહિત છે. આ રીતે સકલાદેશ અને વિકલાદેશના ભેદથી પંડિત પુરૂષો વડે સમજી શકાય તેવા સાત ભંગોની પ્રરૂપણા આપે કરેલી છે (૨૩)

उपाधिभेदोपहितं विरुद्धं
नार्थेष्वसत्त्वं सदवाच्यते च ।
इत्यप्रबुध्यैव विरोधभीता
जडास्तदेकान्तहताः पतन्ति ।।२४।।

દરેક પદાર્થમાં અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ અને અવક્તવ્યત્વ રૂપ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોનું પ્રતિપાદન અપેક્ષાના ભેદથી વિરુદ્ધ નથી. વિરોધથી ભયભીત થયેલા એકાન્તવાદી મૂર્ખ લોકો આ સિદ્ધાન્તને નહિ સમજવાથી જ ન્યાયમાર્ગથી પતિત થાય છે. (૨૪)

स्यान्नाशि नित्यं सदृशं विरूपं
वाच्यं न वाच्यं सदसत्तदेव ।
विपश्चितां नाथ ! निपीततत्त्व
सुधोद्गतोद्गारपरम्परेयम् ॥२५॥

હે વિદ્વાનોના શિરોમણિ ! દરેક વસ્તુ કોઈ અપેક્ષાએ અનિત્ય છે, કોઈ અપેક્ષાએ નિત્ય છે, કોઈ અપેક્ષાએ સામાન્ય છે, કોઈ અપેક્ષાએ વિશેષ છે, કોઈ અપેક્ષાએ વાચ્ય છે, કોઈ અપેક્ષાએ અવાચ્ય છે, કોઈ અપેક્ષાએ સત્ છે અને કોઈ અપેક્ષાએ અસત્ છે. અનેકાન્તતત્ત્વરૂપ અમૃતના પાનમાંથી નિકળેલી આ ઉદ્ગારની પરમ્પરા છે. (૨૫)

य एव दोषाः किल नित्यवादे
विनाशवादेऽपि समास्त एव ।
परस्परध्वंसिषु कण्टकेषु
जयत्यधृष्यं जिन ! शासनं ते ॥२६॥

વસ્તુને સર્વથા નિત્ય માનવામાં જે દોષો આવે છે, તેજ દોષો સર્વથા અનિત્ય માનવામાં પણ આવે છે. જેમ એક કાંટો બીજા કાંટાનો નાશ કરે તેમ નિત્યવાદી અને અનિત્યવાદીઓએ પરસ્પર દૂષણો બતાવીને એક બીજાનુ નિરાકરણ કર્યે છતે હે જિન ! ધૃષ્ય એવું આપનું શાસન વિના પરિશ્રમે વિજય પ્રાપ્ત કરે છે. (૨૬)

नैकान्तवादे सुखदुःखभोगौ
न पुण्यपापे न च बन्धमोक्षौ ।
दुर्नीतिवादव्यसनासिनैवं
परैर्विलुप्तं जगदप्यशेषम् ।।२७।।

એકાન્તવાદમાં સુખઃદુખનો ઉપયોગ ઘટી શકતો નથી. પુણ્ય-પાપ તથા બન્ધ-મોક્ષની વ્યવસ્થા પણ ઘટી શકતી નથી. ખરેખર ! એકાન્તવાદી લોકોએ દુર્નયવાદમાં આસક્તિરૂપ ખડ્ગથી સંપૂર્ણ જગતનો નાશ કર્યો છે. (૨૭)

सदेव सत्स्यात्सदिति त्रिधार्थो
मीयेत दुर्नीतिनयप्रमाणैः ।
यथार्थदर्शी तु नयप्रमाण
पथेन दुर्नीतिपथं त्वमास्थः ।।२८।।

પદાર્થ સર્વથા સત્ , સત્ તથા કથંચિત્ સત્ છે. એ રીતે પદાર્થોનું જ્ઞાન અનુક્રમે દુર્નય, નય અને પ્રમાણમાર્ગ વડે થાય છે. કિન્તુ હે ભગવન્ ! યથાર્થદર્શી એવા આપે નય માર્ગ અને પ્રમાણ માર્ગ વડે દુર્નયવાદનું નિરાકરણ કર્યું છે. (૨૮)

मुक्तोऽपि वाभ्येतु भवं भवो वा
भवस्थशून्योऽस्तु मितात्मवादे ।
षड्जीवकायं त्वमनन्तसंख्य
माख्यस्तथा नाथ ! यथा न दोषः ।।२९।।

જે લોકો જીવોને અનંત નહિ માનતાં પરિમિત સંખ્યાવાળા માને છે, તેઓના મતે મુક્ત જીવોએ સંસારમાં ફરીથી જન્મ લેવો જોઈએ અથવા તો આ સંસાર એક દિવસે જીવોથી ખાલી થઈ જવો જોઈએ. પરન્તુ હે ભગવન્ ! આપે છકાયના જીવોને તેવી રીતે અનંત સંખ્યાવાળા પ્રરૂપ્યા છે કે જેથી આપના મતમાં ઉપરોક્ત દોષ આવી શકતો નથી (૨૯)

अन्योऽन्यपक्षप्रतिपक्षभावाद्
यथा परे मत्सरिणः प्रवादाः ।
नयानशेषानविशेषमिच्छन्
न पक्षपाती समयस्तथा ते ।।३०।।

અન્યવાદીઓ જે રીતે પરસ્પર પક્ષ અને પ્રતિપક્ષ ભાવ રાખવાથી એક બીજા પ્રત્યે ઈર્ષ્યાભાવ ધારણ કરે છે, તે રીતે સઘળા નયોને એક સરખા ગણનારા આપના શાસ્ત્રોમાં કોઈનો પણ પક્ષપાત નથી. (૩૦)

वाग्वैभवं ते निखिलं विवेक्तु-
माशास्महे चेन्मयहनीयमुख्य ! ।
लङ्घेम जङ्घालतया समुद्रं
वहेम चन्द्रद्युतिपानतृष्णाम् ।।३१।।

હે પૂજ્ય શિરોમણિ ! આપની વાણીના વૈભવનું સંપૂર્ણપણે વિવેચન કરવાની આશા રાખવી, તે અમારા જેવા માટે જંઘાના

બળથી સમુદ્રને ઓળંગવાની આશા સમાન અથવા ચંદ્રની ચંદ્રિકાનું પાન કરવાની તૃષ્ણા સમાન છે. (૩૧)

[उपसंहारकाव्यम्]

इदं तत्त्वातत्त्वव्यतिकरकरालेऽन्धतमसे
जगन्मायाकारैरिव हतपरैर्हा विनिहितम् ।
तदुद्धर्तुं शक्तो नियतमविसंवादिवचन
स्त्वमवोतस्त्रातस्त्वयि कृतसपर्याः कृतधियः ।।३२।।

इति श्रीवर्धमानद्वात्रिंशिका संपूर्णा ॥

ઈંદ્રજાલિકોની પેઠે અધમ એવા પરદર્શનીઓએ આ જગતને તત્ત્વ અને અતત્ત્વના વ્યતિકર-મિશ્રણથી વિકરાલ એવા ગાઢ અંધકારમાં નાખી દીધું છે. આપજ આ જગતનો ઉદ્ધાર કરવાને સમર્થ છો. કારણ કે—આપના વચન વિસંવાદ રહિત છે. હે જગત્ રક્ષક ! બુદ્ધિમાન લોકો એ કારણે આપની જ સેવા કરે છે. (૩૨)

कलिकालसर्वज्ञ-श्रीहेमचन्द्राचार्य- विरचिता

अयोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिका

अगम्यमध्यात्मविदामवाच्यं
वचस्विनामक्षवतां परोक्षम् ।
श्रीवर्धमानाभिधमात्मरूपमहं
स्तुतेर्गोचरमानयामि ॥१॥

હું અધ્યાત્મવેત્તાઓને અગમ્ય, પંડિતોને અનિર્વચનીય, અને ઈન્દ્રિયજ્ઞાનવાળાઓને પરોક્ષ એવા પરમાત્મ સ્વરૂપ શ્રી વર્ધમાન સ્વામીને મારી સ્તુતિનો વિષય બનાવું છું. (૧)

स्तुतावशक्तिस्तव योगिनां न किं
गुणानुरागस्तु ममापि निश्चलः ।
इदं विनिश्चित्य तव स्तवं वदन्
न बालिशोऽप्येष जनोऽपराध्यति ॥२॥

હે ભગવન્ ! આપની સ્તુતિ કરવામા શું? યોગી પુરૂષો પણ અસમર્થ નથી? (અસમર્થ હોવા છતા પણ આપના ગુણો ઉપરના અનુરાગથી જ યોગી પુરૂષોએ આપની સ્તુતિ કરી છે તેવી રીતે) મારા મનમાં પણ આપના ગુણો ઉપર દૃઢ અનુરાગ

છે, એ કારણે મારા જેવો મૂર્ખ માણસ આપની સ્તુતિ કરવા છતાં અપરાધનો ભાગીદાર થતો નથી. (૨)

क्व सिद्धसेनस्तुतयो महार्था
अशिक्षितालापकला क्व चैषा ।
तथापि यूथाधिपतेः पथिस्थः
स्खलद्गतिस्तस्य शिशुर्न शोच्यः ॥३॥

ગંભીર અર્થવાળી શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિની સ્તુતિઓ ક્યાં અને અભ્યાસ વિનાની બોલવાની મારી આ કળા ક્યાં? તો પણ મોટા હાથીઓના માર્ગ ઉપર ચાલનારૂં હાથીનું બચ્ચું સ્ખલના પામવા છતાં પણ જેમ શોચનીય નથી, તેવી રીતે જો હું પણ (સિદ્ધસેન જેવા મહાન્ આચાર્યોનું અનુકરણ કરવા જતાં સ્ખલના પામું તો પણ) શોચનીય નથી. (૩)

जिनेन्द्र ! यानेव विबाधसे स्म
दुरन्तदोषान् विविधैरुपायैः ।
त एव चित्रं त्वदसूययेव कृताः
कृतार्थाः परतीर्थनाथैः ॥४॥

હે જિનેન્દ્ર ! જે દુરન્ત દોષોનો આપે વિવિધ ઉપાયો વડે નાશ કર્યો છે, આશ્ચર્ય છે કે તે જ દોષોનો અન્યમતના દેવોએ આપની ઉપરથી જાણે ઈર્ષા થઈ જ હોય નહિ તેમ સ્વીકાર કરી લીધો છે. (૪)

यथास्थितं वस्तु दिशन्नधीश !
न तादृशं कौशलमाश्रितोऽसि ।
तुरङ्गशृङ्गाण्युपपादयद्भ्यो
नमः परेभ्यो नवपण्डितेभ्यः ॥५॥

હે સ્વામિન્ ! આપે પદાર્થોનું જેવુ છે તેવુંજ વર્ણન કર્યું છે, તેથી આપે અન્યમતાવલંબીઓની પેઠે કંઈ કુશળતા બતાવી નથી, ઘોડાના શીંગડાની સમાન અસંભવિત વસ્તુઓને જન્મ આપનાર ઉપપાદન કરનાર અન્યમતના નવા પંડિતોને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. (૫)

जगन्त्यनुध्यानबलेन शश्वत्
कृतार्थयत्सु प्रसभं भवत्सु ।
किमाश्रितोऽन्यैः शरणं त्वदन्यः
स्वमांसदानेन वृथा कृपालुः ॥६॥

હે પુરૂષોત્તમ ! ધ્યાનરૂપ ઉપકાર વડે ત્રણે જગતને હમેશાં કૃતાર્થ કરનારા એવા આપને છોડીને અન્યવાદીઓએ પોતાના માંસનું દાન કરીને દયાળુ કહેવડાવનારાઓનું શરણ કેમ લીધું છે? તે સમજાતુ નથી. (આ કટાક્ષ બુદ્ધની ઉપર કરવામાં આવ્યો છે.) (૬)

स्वयं कुमार्गं लपिता नु नाम
प्रलम्भमन्यानपि लम्भयन्ति ।

सुमार्गगं तद्विदमादिशन्त
मसूयान्धा अवमन्वते च ॥७॥

ઈર્ષ્યાથી અંધ બનેલા પુરૂષો પોતે કુમાર્ગમાં મગ્ન બનીને બીજાઓને કુમાર્ગમાં લઈ જાય છે, તથા સુમાર્ગમાં ચાલનારાનું, સુમાર્ગના જાણનારાનું અને સુમાર્ગના ઉપદેશકોનું અપમાન કરે છે, તે મોટા ખેદની વાત છે. (૭)

प्रादेशिकेभ्यः परशासनेभ्यः
पराजयो यत्तव शासनस्य ।
खद्योतपोतद्युतिडम्बरेभ्यो
विडम्बनेयं हरिमण्डलस्य ॥८॥

હે પ્રભુ ! વસ્તુના અંશમાત્રને ગ્રહણ કરનારા બીજા દર્શનોદ્વારા આપના મતનો પરાભવ કરવો તે એક નાના આગીઆના પ્રકાશથી સૂર્યમંડળનો પરાભવ કરવા સમાન છે. (૮)

शरण्य ! पुण्ये तव शासनेऽपि
संदेग्धि यो विप्रतिपद्यते वा ।
स्वादौ स तथ्ये स्वहिते च पथ्ये
संदेग्धि वा विप्रतिपद्यते वा ॥९॥

હે શરણાગતને આશ્રય આપનારા ! જે લોકો આપના પવિત્ર શાસનમાં શંકા અથવા વિવાદ કરે છે, તેઓ ખરેખર

સ્વાદિષ્ટ, અનુકુળ અને સ્વહિતકારક ભોજનમાં શંકા અને વિવાદ કરે છે. (૯)

हिंसाद्यसत्कर्मपथोपदेशाद
सर्वविन्मूलतया प्रवृत्तेः ।
नृशंसदुर्बुद्धिपरिग्रहाच्च
ब्रूमस्त्वदन्यागममप्रमाणम् ॥१०॥

હે ભગવન્ ! હિંસા આદિ અસત્ય કર્મોનો ઉપદેશ કરનારાં હોવાથી, અસર્વજ્ઞનાં કહેલાં હોવાથી તથા નિર્દય અને દુર્બુદ્ધિ લોકોએ ગ્રહણ કરેલાં હોવાથી તારાથી અન્યના આગમો પ્રમાણભૂત નથી એમ અમે કહિએ છીએ. (૧૦)

हितोपदेशात्सकलज्ञक्लृप्ते
र्मुमुक्षुसत्साधुपरिग्रहाच्च ।
पूर्वापरार्थेप्यविरोधसिद्धे
स्त्वदागमा एव सतां प्रमाणम् ॥११॥

હે ભગવન્ ! હિતનો ઉપદેશ કરનાર હોવાથી, સર્વજ્ઞ કથિત, મુમુક્ષુ અને ઉત્તમ સાધુ પુરૂષોએ અંગીકાર કરેલા હોવાથી, અને પૂર્વાપર પદાર્થોને વિષે વિરોધ રહિત હોવાથી આપના આગમજ સત્પુરૂષોને પ્રમાણ છે. (૧૧)

क्षिप्येत चान्यैः सदृशीक्रियेत वा
तवाङ्घ्रिपीठे लुठनं सुरेशितुः ।

इदं यथावस्थितवस्तुदेशनं
परैः कथङ्कारमपाकरिष्यते ॥१२॥

હે જિનેશ્વર ! અન્ય વાદીઓ આપના ચરણ કમળમાં ઈન્દ્રના નમસ્કારની વાત ભલે ન માને, અથવા પોતાના ઈષ્ટ દેવોમાં પણ તેની કલ્પના કરીને આપની બરાબરી ભલે કરે, પરંતુ વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવાના આપના ગુણનો અપલાપ તેઓ કેવી રીતે કરી શકશે? (૧૨)

तद्दुःषमाकालखलायितं वा
पचेलिमं कर्म भवानुकूलम् ।
उपेक्षते यत्तव शासनार्थ
मयं जनो विप्रतिपद्यते वा ॥१३॥

હે ભગવન્ ! જે લોકો આપના શાસનની ઉપેક્ષા કરે છે અથવા તેમાં વિવાદ કરે છે, તે લોકો આ પાંચમા આરાના દુષ્ટ પ્રભાવથી જ એમ કરે છે અથવા ભવ ભ્રમણને અનુકુલ તેમના અશુભ કર્મનો ઉદય છે, એમ સમજવું જોઈએ. (૧૩)

परःसहस्रा शरदस्तपांसि
युगान्तरं योगमुपासतां वा ।
तथापि ते मार्गमनापतन्तो
न मोक्ष्यमाणा अपि यान्ति मोक्षम् ॥१४॥

હે ભગવન્ ! ભલે અન્યમતવાળા હજારો વરસ સુધી તપ કરે અથવા યુગાંતરો સુધી યોગનો અભ્યાસ કરે; તોપણ આપના માર્ગનું અવલંબન લીધા સિવાય મોક્ષની ઈચ્છા હોવા છતાં તેઓનો મોક્ષ થઈ શકતો નથી. (૧૪)

अनाप्तजाड्यादिविनिर्मितित्व
संभावनासंभविविप्रलम्भाः ।
परोपदेशाः परमाप्तक्लृप्त
पथोपदेशे किमु संरभन्ते ॥१५॥

હે દેવાધિદેવ ! અનાપ્તોની મંદબુદ્ધિથી રચાયેલા અને વિસંવાદથી ભરેલા અન્યના ઊપદેશો, પરમ આપ્તદ્વારા પ્રતિપાદન કરાયેલા આપના ઉપદેશોની આગળ કેવી રીતે ટકી શકે? (૧૫)

यदार्जवादुक्तमयुक्तमन्यै
स्तदन्यथाकारमकारि शिष्यैः ।
न विप्लवोऽयं तव शासनेऽभू
दहो अधृष्या तव शासनश्रीः ॥१६॥

અન્ય મતાવલંબીઓના ગુરૂઓએ સરળભાવથી જે કંઈ અયોગ્ય કથન કર્યું હતુ તેને, તેમના શિષ્યોએ ઉલટી રીતે પ્રતિપાદન કર્યું. હે ભગવન્ ! એ જાતિનો વિપ્લવ આપના શાસનમાં થયો નથી. અહો! આપના શાસનની લક્ષ્મી અધૃષ્ય (કોઈથી પણ પરાભવ ન પમાડી શકાય તેવી) છે. (૧૬)

देहाद्ययोगेन सदाशिवत्वं
शरीरयोगादुपदेशकर्म ।
परस्परस्पर्धि कथं घटेत
परोपक्लृप्तेष्वधिदैवतेषु ॥१७॥

હે વીતરાગ ! શરીરાદિના અયોગથી સદાશિવપણું અને શરીરાદિના યોગથી ઉપદેશ કર્મ, એ બે પરસ્પર વિરોધી ધર્મો અન્યોએ કલ્પેલા દેવોમાં કેવી રીતે ઘટી શકે તેમ છે? કોઈ પણ પ્રકારે ઘટી શકે તેમ નથી. (૧૭)

प्रागेव देवान्तरसंश्रितानि
रागादिरूपाण्यवमान्तराणि ।
न मोहजन्यां करूणामपीश !
समाधिमाध्यस्थ्ययुगाश्रितोऽसि ॥१८॥

રાગાદિરૂપ દોષોએ પહેલેથીજ અન્ય દેવોનો આશ્રય લીધેલો છે. હે અધીશ્વર ! સમાધિ તથા મધ્યસ્થપણાને ભજવાવાળા આપે મોહજન્ય કરૂણાનો પણ આશ્રય લીધો નથી. (૧૮)

जगन्ति भिन्दन्तु सृजन्तु वा पुन
र्यथा तथा वा पतयः प्रवादिनाम् ।
त्वदेकनिष्ठे भगवन् ! भवक्षय
क्षमोपदेशे तु परं तपस्विनः ॥१९॥

હે ભગવન્ ! અન્યમતના દેવો ભલે જે તે પ્રકારે જગતનો પ્રલય કરે, અથવા જગતની ઉત્પત્તિ કરે, પરંતુ સંસારનો નાશ કરવાને સમર્થ ઉપદેશ આપવામાં આપની સરખામણીમાં તેઓ બીચારા રંક છે. (૧૯)

वपुश्च पर्यङ्कशयं श्लथं च
दृशौ च नासानियते स्थिरे च ।
न शिक्षितेयं परतीर्थनाथै
र्जिनेन्द्र ! मुद्रापि तवान्यदास्ताम् ॥२०॥

હે જિનેન્દ્ર ! આપના અન્ય ગુણોનું ધારણ કરવું તો દૂર રહ્યુ, પરંતુ અન્ય દેવો પર્યંકઆસનવાળી, અક્કડતારહિત શરીરવાળી અને નાસિકા ઊપર સ્થિર દૃષ્ટિવાળી આપની મુદ્રા પણ શીખ્યા નથી. (૨૦)

यदीयसम्यक्त्वबलात् प्रतीमो
भवादृशानां परमस्वभावम्
कुवासनापाशविनाशनाय
नमोऽस्तु तस्मै तव शासनाय ॥२१॥

હે વીતરાગ ! જેના સમ્યક્પણાના બલથી આપ જેવાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું અમે યથાર્થ દર્શન કરી શક્યા છીએ, તે કુવાસનારૂપી બંધનનો નાશ કરનાર આપના શાસનને અમારો નમસ્કાર થાઓ (૨૧)

अपक्षपातेन परीक्षमाणा
द्वयं द्वयस्याप्रतिमं प्रतिमः ।
यथास्थितार्थप्रथनं तवैत
दस्थाननिर्बन्धरसं परेषाम् ॥२२॥

હે ભગવન્ ! જ્યારે અમે નિષ્પક્ષ થઈને પરીક્ષા કરીએ છીએ, ત્યારે બંનેની બંને વસ્તુઓ અપ્રતિમ ભાસે છે. આપનું યથાર્થરૂપે વસ્તુનું પ્રતિપાદન, અને અન્યોનો પદાર્થોને ઉલટી રીતે કથન કરવાનો આગ્રહ. (૨૨)

अनाद्यविद्योपनिषन्निषण्णै
र्विशृङ्खलैश्चापलमाचरद्भिः ।
अमूढलक्ष्योऽपि पराक्रिये य
त्त्वत्किङ्करः किं करवाणि देव ! ॥२३॥

હે દેવ ! અનાદિ અવિદ્યામાં ખૂંચેલા, ઉચ્છંખલ અને ચાપલ્યથી ભરેલા પુરૂષો અમૂલ્યલક્ષ્યવાળા પણ આ તારા સેવક વડે યોગ્ય માર્ગે લાવી શકાતા નથી, તો હવે હું શુ કરૂ ! (૨૩)

विमुक्तवैरव्यसनानुबन्धाः
श्रयन्ति यां शाश्वतवैरिणोऽपि ।
परैरगम्यां त योगिनाथ !
तां देशनाभूमिमुपाश्रयेऽहम् ॥२४॥

હે યોગીઓના નાથ ! સ્વભાવથીજ વૈરી એવા પ્રાણીઓ પણ વૈરભાવ છોડી દઈને બીજાઓ વડે અગમ્ય એવા આપના જે સમવસરણનો આશ્રય લે છે, તે સમવસરણ (દેશના) ભૂમિનો હું પણ આશ્રય લઉં છું (૨૪)

मदेन मानेन मनोभवेन,
क्रोधेन लोभेन च संमदेन ।
पराजितानां प्रसभं सुराणां
वृथैव साम्राज्यरूजा परेषाम् ॥२५॥

હે પ્રભુ ! મદ, માન, કામ, ક્રોધ, લોભ અને રાગથી અત્યંત પરાજિત થએલા અન્ય દેવોનો સામ્રાજ્ય રોગ-પ્રભુતાની વ્યથા બિલકુલ વૃથા છે. (૨૫)

स्वकण्ठपीठे कठिनं कुठारं
परे किरन्तः प्रलपन्तु किञ्चित् ।
मनीषिणां तु त्वयि वीतराग !
न रागामात्रेण मनोऽनुरक्तम् ॥२६॥

વાદી લોકો પોતાના ગળામાં તીક્ષ્ણ કુહાડીનો પ્રહાર કરતાં ગમે તે બોલે, પરંતુ હે વીતરાગ ! બુદ્ધિમાનોનું ચિત્ત આપના તરફ કેવળ રાગથી જ અનુરક્ત છે, એમ નથી. (૨૬)

सुनिश्चितं मत्सरिणो जनस्य
न नाथ ! मुद्रामतिशेरते ते ।

माध्यस्थ्यमास्थाय परीक्षका ये
मणौ च काचे च समानुबन्धाः ॥२७॥

હે નાથ ! જે પરીક્ષકો મધ્યસ્થતા ધારણ કરીને કાચ અને મણિમાં સમાનભાવ રાખે છે, તેઓ (પણ) મત્સરી લોકોની મુદ્રાનું અતિક્રમણ કરતા નથી, તે સુનિશ્ચિત છે. (૨૭)

इमां-समक्षं प्रतिपक्षसाक्षिणा
मुदारघोषामवघोषणां ब्रुवे ।
न वीतरागात्परमस्ति दैवतं
न चाप्यनेकान्तमृते नयस्थितिः ॥२८॥

હું પ્રતીપક્ષી લોકોની સામે આ ઉદાર ઘોષણા કરૂ છું કે વીતરાગ ભગવાન સિવાય બીજા કોઇ પરમ દેવ નથી અને વસ્તુનું નિરૂપણ કરવા માટે અનેકાન્તવાદ સિવાય બીજો કોઇ નીતિમાર્ગ નથી (૨૮)

न श्रद्धयैव त्वयि पक्षपातो
न द्वेषमात्रादरुचिः परेषु ।
यथावदाप्तत्वपरीक्षया तु
त्वामेव वीर ! प्रभुमाश्रिताः स्मः ॥२९॥

હે વીર ! કેવળ શ્રદ્ધાના કારણથી અમને આપના તરફ પક્ષપાત નથી, અને કેવળ દ્વેષના કારણે અમને અન્યદેવો તરફ

અપ્રીતિ નથી કિન્તુ આપ્તપણાની યથાર્થ રીતે પરીક્ષા કરીને જ અમે આપનો આશ્રય કર્યો છે. (૨૯)

तमःस्पृशामप्रतिभासभाजं
भवन्तमप्याशु विविन्दते याः ।
महेम चन्द्रांशुदृशावदाता
स्तास्तर्कपुण्या जगदीशवाचः ॥३०॥

હે જગદીશ ! અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં ભટકનારા પુરૂષોને અગોચર એવા આપને જે વાણી જણાવે છે, તે ચંદ્રના કિરણોની સમાન સ્વચ્છ અને તર્કથી પવિત્ર એવી આપની વાણીને અમે પૂજીએ છીએ. (૩૦)

यत्र तत्र समये यथा तथा
योऽसि सोऽस्यभिधया यया तया ।
वीतदोषकलुषः स चेद्भवा
नेक एव भगवन्नमोऽस्तु ते ॥३१॥

હે ભગવન્ ! જે કોઈ શાસ્ત્રમાં, જે કોઈ પ્રકારે અને જે કોઈ નામથી રાગદ્વેષરહિત એવા દેવનું વર્ણન કરેલું છે તે આપ એક જ છો અને તેથી આપને અમારા નમસ્કાર છે. (૩૧)

[उपसंहारकाव्यम्]

इदं श्रद्धामात्रं तदथ परनिन्दां मृदुधियो
विगाहन्तां हन्त प्रकृतिपरवादव्यसनिनः ।

अरक्तद्विष्टानां जिनवर ! परीक्षाक्षमधिया
मयं तत्त्वालोकः स्तुतिमयमुपाधिं विघृतवान् ॥३२॥

મૃદુ બુદ્ધિવાળા પુરૂષો આ સ્તોત્રને શ્રદ્ધાથી બનાવેલું છે, એમ ભલે સમજે અને સ્વભાવથી જ પરનિન્દાના વ્યસની એવા વાદી પુરૂષો આને બીજા દેવોની નિંદાની નિંદા માટે રચાએલું છે, એમ ભલે માને, પરન્તુ હે જિનવર ! પરીક્ષા કરવામાં સમર્થ બુદ્ધિવાળા અને રાગદ્વેષથી રહિત એવા પુરૂષોને, તત્વોને પ્રકાશ કરનારૂં આ સ્તોત્ર સ્તુતિરૂપ ધર્મ ચિન્તનમાં કારણરૂપ છે. (૩૨)

પ.પૂ. નિસ્પૃહશીલ આ.ભ. ગુરુદેવ
શ્રી જગચ્ચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ (ડહેલાવાળા)
સૂરિપદપ્રદાન રૌપ્ય મહોત્સવ
(વિ.સં. ૨૦૫૫-૨૦૮૦)ના ઉપલક્ષમાં
જૈનાચાર્ય શ્રી જગચ્ચન્દ્રસૂરિ-સૂરિપદ રૌપ્યવર્ષ
ગ્રન્થપુષ્પમાળાનો શુભારંભ

તદન્તર્ગત પ્રકાશિત થનારા ગ્રંથોની યાદી

- ✤ સંવેગી પરંપરા કૃતિસંદોહ ૧ થી ૧૦ ભાગ
- ✤ શ્રી હૈમવિભ્રમ – (શ્રી ગુણચન્દ્રગણિકૃત તત્ત્વપ્રકાશિકા ટીકા અને શ્રી જિનપ્રભસૂરિકૃત વૃત્તિ સમેત–અનેક હસ્તપ્રતો દ્વારા લિપ્યંતર–સંશોધન–સંપાદન)
- ✤ શ્રી દશાશ્રુતસ્કંધ સૂત્ર – શ્રી બ્રહ્મર્ષિકૃત ટીકા (અદ્યાવધિ અપ્રગટ અનેક હસ્તપ્રતો દ્વારા લિપ્યંતર–સંશોધન–સંપાદન)
- ✤ શ્રી અન્યયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકા–અજ્ઞાનકર્તૃક અપ્રગટ અવચૂરિ સહ – (હસ્તપ્ર દ્વારા લિપ્યંતર–સંશોધન–સંપાદન)
- ✤ શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર – સટીક હિન્દી અનુવાદ
- ✤ શ્રી દ્વાદશારનયચક્ર – પ્રથમઅર હિન્દી અનુવાદ સવિવવેચન
- ✤ પં. શ્રી રૂપવિજયજી મહારાજ કૃત વિમલમંત્રીરાસ (અદ્યાવધિ અપ્રગટ હસ્તપ્રતો દ્વારા લિપ્યંતર–સંશોધન–સંપાદન)
- ✤ શ્રી સિદ્ધહેમચન્દ્ર શબ્દાનુશાસન બૃહન્ન્યાસ (અધ્યાય–૩, પાદ–૪નો અધ્યાવધિ અપ્રગટ બૃહન્ન્યાસ)
- ✤ સપ્તનયરાસ – ગુજરાતી વિવેચન ભાગ–૧, ૨

- પં. શ્રીરત્નવિજયજી મહારાજ કૃત આર્ય અનાર્ય દેશજ્ઞાપક ચર્ચાપત્ર
- મુહપત્તી ચર્ચાસાર સંગ્રહ
- પં. શ્રી રત્નવિજયજી મહારાજનું જીવનચરિત્ર
- પં. શ્રી ધર્મવિજયજી મહારાજનું જીવનચરિત્ર
- અપ્રતિમપ્રતિભાસંપન્ન પ.પૂ.આ. શ્રી સુરેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજનું સંશોધિત જીવનચરિત્ર
- ક્રિયારત્ન સમુચ્ચય (અનેક હસ્તપ્રતો દ્વારા લિપ્યંતર–સંશોધન–સંપાદન)
- શ્રી આઠદૃષ્ટિની સજ્ઝાય હિન્દી વિવેચન

જૈનાચાર્ય શ્રી જગચ્ચન્દ્રસૂરિ-સૂરિપદ રૌપ્યવર્ષ ગ્રન્થપુષ્પમાળા અન્તર્ગત પ્રકાશિત થયેલ ગ્રંથો

- શાંતિસ્તવ – શ્રીલક્ષ્મિવલ્લભગણિ કૃત શાંતિભક્તામરનો પદ્યાનુવાદ (ગુજરાતી)
- Samraditya Mahakatha (English)

સૂરિરામ પુણ્યસ્મૃતિ ગ્રન્થાવલિ અન્તર્ગત

પ્રકાશિત પુસ્તકોની યાદી

✤ हेमविभ्रम	संस्कृत
✤ कविकल्पद्रुम	संस्कृत
✤ આર્હત્ દર્શન દિપીકા	ગુજરાતી
✤ ગુરુરામ સંસ્મરણ યાત્રા	ગુજરાતી
✤ ગુરુરામ સંસ્મરણ રાસ	ગુજરાતી
✤ भव आलोचना	हिन्दी
✤ श्री सम्यक्त्व सहित बारव्रत की संक्षिप्त जानकारी	हिन्दी
✤ હિમાલયની ગોદમાં, અષ્ટાપદની શોધમાં	ગુજરાતી
✤ हिमालय की गोद में, अष्टापद की शोध में	हिन्दी
✤ नव्यन्यायभाषा प्रदिप	संस्कृत
✤ Catalogue of Palm-Leaf Manuscripts with Basic Manuscriptologu	अंग्रेजी
✤ अनुयोगद्वार सूत्र सटीक अनुवाद भाग-१-२	हिन्दी
✤ ભવ આલોચના	ગુજરાતી
✤ બારવ્રત*	ગુજરાતી
✤ અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ	प्राकृत-ગુજરાતી
✤ જૈનાગમશબ્દસંગ્રહ અર્ધમાગધી ગુજરાતી કોશ	प्राकृत-ગુજરાતી
✤ शक्रस्तव मूल*	संस्कृत
✤ આનંદઘન ચોવીશી સાર્થ	ગુજરાતી
✤ શક્રસ્તવ (ગુજરાતી અનુવાદ સહ)	संस्कृत-ગુજરાતી
✤ श्री श्रीपाल राजा का रास	हिन्दी
✤ તત્ત્વાર્થ સૂત્ર પરિશીલન કાર્યપત્રક-૧ થી ૨૦	ગુજરાતી

- ✤ તત્ત્વાર્થ સૂત્ર પ્રશ્નબેંક અધ્યાય-૧ થી ૧૦ — ગુજરાતી
- ✤ तत्त्वार्थ सूत्र परिशीलन कार्यपत्रक-१ से २० — हिन्दी
- ✤ આઠ દૃષ્ટિની સજ્ઝાય કાર્યપત્રક — ગુજરાતી
- ✤ Good manners — हिन्दी-English
- ✤ શ્રાદ્ધવિધિ પ્રકરણ કાર્યપત્રક — ગુજરાતી

*આ નિશાનીવાળા પુસ્તકો અપ્રાપ્ય છે.

આચાર્ય શ્રી સુરેન્દ્રસૂરીશ્વરજી
જૈન તત્ત્વજ્ઞાનશાળા તરફથી
પ્રકાશિત પુસ્તકોની યાદી

- ✤ સુવર્ણાક્ષરીય કલ્પસૂત્ર (પ્રત) — સંસ્કૃત
- ✤ ઉપદેશપ્રાસાદ (પ્રત) ભાગ ૧ થી ૪ — સંસ્કૃત
- ✤ ચતુર્વિંશતિ જિન ચરિતાનિ — સંસ્કૃત
- ✤ પ્રમાણનયતત્ત્વલોકાલંકાર (મૂલ + અવચૂરિ) — સંસ્કૃત
- ✤ અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ (મૂલ) — સંસ્કૃત
- ✤ અધ્યાત્મ સાર (મૂલ) — સંસ્કૃત
- ✤ પારમર્ષ સ્વાધ્યાય (મૂલ) — સંસ્કૃત
- ✤ શ્રી શ્રુતજ્ઞાન અમીધારા — સંસ્કૃત
- ✤ શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકરણ રત્નાકર — ગુજરાતી
- ✤ ધાતુ રૂપાવલી — સંસ્કૃત
- ✤ ગુણવૈભવ પરમ વિભૂતિનો — ગુજરાતી
- ✤ સમ્યગ્દર્શન — ગુજરાતી

આચાર્ય શ્રી સુરેન્દ્રસૂરીશ્વરજી જૈન તત્ત્વજ્ઞાનશાળા
અંતર્ગત શ્રુતભક્તિ અનુષ્ઠાનોમાં સહયોગ આપનારા

શ્રુતપ્રેમી પરિવારો - સંઘોની નામાવલિ

શ્રુત પ્રચારક

- રૂપવિજયજી ડહેલાનો ઉપાશ્રય, અમદાવાદ
- ઉપનગર શ્વે.મૂ.પૂ જૈન સંઘ, મહેસાણા

શ્રુત પ્રસારક

- પરમ જિન ભદ્ર શાંતિ શ્વે.મૂ.પૂ જૈન સંઘ, પાલ, સુરત

શ્રુત શુભેચ્છક

- ચાણસ્મા જૈન મહાજન
- માતૃઆશિષ શ્વે.મૂ.પૂ જૈન સંઘ
- અઠવાલાઈન્સ શ્વે.મૂ.પૂ જૈન સંઘ, સુરત

શ્રુત અનુમોદક

- સીમંધરસ્વામી શ્વે.મૂ.પૂ જૈન સંઘ, બોડકદેવ
- નવજીવન શ્વે.મૂ.પૂ જૈન સંઘ
- સેટેલાઈટ શ્વે.મૂ.પૂ તપા. જૈન સંઘ
- આદિનાથ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, પાટણ
- ઉપનગર શ્વે.મૂ.પૂ જૈન સંઘ, મહેસાણા
- ભાગ્યરત્ન શ્વે.મૂ.પૂ જૈન સંઘ, પાલ
- સંભવનાથ જૈન શ્રાવિકા સંઘ, બેંગ્લોરની બહેનો તરફથી
- સુભદ્રાબેન બાપાલાલ બાવીસી આરાધના ભવન, પ્રેમચંદનગર
- નરસીંગલેન શ્વે.મૂ.પૂ જૈન સંઘ, મલાડ
- ગાંધીનગર શ્વે.મૂ.પૂ જૈન સંઘ
- કંકુતારા ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, મુંબઈ

ततस्तटाऽदर्शिशकुन्तपोत-
न्यायात्त्वदुक्तानि परे श्रयन्तु

જેવી રીતે સમુદ્રમાં વહાણથી ઉડેલું પક્ષી સમુદ્રનો
કિનારો નહિ દેખાવાથી વહાણ ઉપર જ
પાછું આવે છે, તેવી રીતે ઉપાયાન્તર નહિ હોવાથી
અન્ય દાર્શનિકો અંતે આપના જ સિદ્ધાંતનો આશ્રય લે છે.

-अन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिका-19

9 781234 567897

SURAJ0008